

**Univerzita Palackého v Olomouci
Filozofická fakulta
Katedra bohemistiky**

**Etymologie slov ze sémantického okruhu
vesmír, nebeská tělesa, počasí**

**Etymology of Words of the Semantic Field
Universe, Celestial Bodies, Weather**

Bakalářská diplomová práce

Lenka Hlaváčová

Česká filologie – Anglická filologie

Vedoucí práce: doc. Mgr. Miroslav Vepřek, Ph.D.

Olomouc 2013

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou diplomovou práci vypracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité zdroje a literaturu.

V Olomouci dne 17. 4. 2013

Lenka Hlaváčová

Děkuji panu doc. Mgr. Miroslavu Vepřkovi, Ph.D., za vedení při psaní této bakalářské práce, za cenné rady a podnětné konzultace.

Obsah

1 Úvod	6
2 Metodologie etymologických slovníků.....	8
3 Rozdíly mezi hesly v jednotlivých slovnících	20
3.1 Rozdíly v pojetí výkladu	20
3.2 Faktografické rozdíly ve výkladech.....	22
4 Slova domácího původu	25
4.1 Slova všeslovanská	26
4.1.1 Měsíc	27
4.1.2 Slunce	29
4.1.3 Vítr	30
4.2 Slova mající responze v několika slovanských jazycích	30
4.2.1 Kaluž	31
4.3 Slova s rezponzí v jediném slovanském jazyce.....	31
4.3.1 Mrholit.....	32
4.4 Slova jen česká.....	33
4.4.1 Obloha	33
4.4.2 Paprsek	34
4.5 Slova onomatopoického původu.....	35
4.5.1 Hřmět/hřmít	36
4.5.2 Kapat.....	36
5 Slova cizího původu	37
5.1 Slova řeckého původu	39
5.1.1 Planeta.....	41
5.2 Slova latinského původu.....	41

5.2.1	Konstelace	43
5.3	Slovo řecko-latinského původu	43
5.3.1	Stratosféra	43
5.4	Slova ruského původu	44
5.4.1	Vzduch	44
5.5	Slova arabského původu	45
5.5.1	Zenit.....	46
5.6	Slova karibského původu.....	46
5.7	Slova jiného cizího původu	47
5.7.1	Meluzína	48
5.7.2	Firn.....	48
5.7.3	Tajfun.....	48
5.7.4	Pasát	49
5.7.5	Sibérie.....	49
5.8	Slova přejatá prostřednictvím němčiny	49
5.9	Slova přejatá prostřednictvím latiny	50
5.10	Slova přejatá prostřednictvím moderních evropských jazyků	50
6	Závěr	52
7	Anotace.....	55
8	Resumé	56
9	Seznam zkratek.....	57
10	Seznam použité literatury	59
	Příloha: Seznam analyzovaných slov	61

1 Úvod

Slova ze sémantického okruhu vesmír, nebeská tělesa a počasí jsou důležitou součástí slovní zásoby češtiny. Počasí je každodenním předmětem komunikace mezi lidmi, protože ovlivňuje a vždy ovlivňovalo životy jednotlivců i celé společnosti, a popularizace vesmíru přináší do slovní zásoby velké části uživatelů češtiny také lexémy z tohoto sémantického okruhu. Tato skupina slov je ale velmi rozmanitá, a tak obsahuje slova známá, základní, používaná dennodenně, ale také lexikální jednotky, které jsou využívány převážně jako odborné termíny a jejichž význam je znám podstatně menšímu počtu uživatelů češtiny. Mimo to zde můžeme nalézt slova velmi stará i lexémy novější, které pocházejí nejen z domácí slovní zásoby, ale také z jazyků cizích, a to i jiných než indoevropských.

V této práci se zaměříme na charakterizování etymologie této poměrně velké a nesourodé skupiny lexémů. Rozčleníme je do skupin podle původu a tyto skupiny poté okomentujeme podle jejich společných znaků a pokusíme se zdůvodnit, proč právě konkrétní slova patří do konkrétních skupin a také proč některé skupiny zahrnují více lexikálních jednotek než jiné. Na základě slov z daného sémantického okruhu také ukážeme, jak souvisí vývoj slovní zásoby s vývojem společnosti a vědy.

Práce je primárně založena na informacích získaných ze čtyř etymologických slovníků češtiny a z *Etymologického slovníku jazyka staroslověnského*. Základní excerpci slov provádíme ze slovníku Rejzkova, který je nejnovější a zahrnuje tak nejaktuálnější podobu slovní zásoby, kterou se snaží zachytit v co největší šíři. K těmto vybraným lexémům dále hledáme výklady v ostatních etymologických slovnících.

Jednotlivé etymologické slovníky, které zde užíváme, se od sebe v mnohém liší. Proto je charakterizujeme, a to jak obecně, co se týká celkového pojetí slovníku, tak i v tom, jak pojmají slova z daného sémantického okruhu.

Slovníky srovnáváme a hledáme shody i odlišnosti v jejich struktuře, ve struktuře jejich hesel i v samotných etymologických výkladech.

2 Metodologie etymologických slovníků

Etymologické slovníky, s nimiž pracujeme, se od sebe často v různé míře liší. Z tohoto důvodu je užitečné dané slovníky charakterizovat a vystihnout jejich rozdíly i společné prvky. Pro tuto charakterizaci používáme distinktivní rysy, které pro klasifikaci etymologických slovníků stanovil v roce 1976 Y. Malkiel¹, a také typy etymologických slovníků a metody etymologické práce, které vyčleňuje E. Havlová².

Jako první charakterizujeme *Český etymologický slovník* Jiřího Rejzka. Již v předmluvě Rejzek uvádí, že jeho slovník je určen širší veřejnosti, a je proto možné jej zařadit ke slovníkům popularizačním. S tím souvisí i výběr slov, který je podmíněn cílem podat výklad o běžně mluvené slovní zásobě; proto se zde nevyskytují pouze slova spisovná, ale také slova z jiných vrstev jazyka.³ V oblasti slov, kterou se zabýváme, se ovšem vyskytují převážně slova spisovná, většinou stylově neutrální. Příkladem, který se tomuto vymyká, může být expresivní slovo *sibérie*.

Slova jsou v Rejzkově slovníku řazena abecedně a předchází jim přehled světových jazyků a jejich rozčlenění do jazykových rodin, vysvětlení základních jazykových změn a nejdůležitějších termínů, užitých zkratk a značek. Je zde také obsažen soupis základní literatury. Co se týká jednotlivých hesel, jsou pod jedním heslem většinou společně uvedeny deriváty daného slova. Přesto však nelze říct, že by jedno heslo představovalo celou slovní rodinu. Často dochází k jejich atomizaci, a to obzvláště v případech, kdy vztah mezi jednotlivými slovy není na první pohled zcela zřejmý. Takto jsou rozdělena například slova *hrom* a *hřmět/hřmít*; *liják* a *lít*; *mha* a *mlha*; *mráz* a *mrznout*; *sněžit* a *sníh* nebo *vánice*, *vanout* a *vát* (3 samostatná hesla). U kompozit Rejzek obvykle uvádí jako samostatné heslo každou z částí, ale zároveň i celé složené slovo;

---

¹ viz Večerka, R. et al.: *K pramenům slov. Uvedení do etymologie*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2006, s. 245–248.

² viz Havlová, E.: Etymologická lexikografie. In: Čermák, F. – Blatná, R. (eds.): *Manuál lexikografie*. Nakladatelství H&H, Jinočany 1995, s. 211–229.

³ Rejzek, J.: *Český etymologický slovník*. Leda, Voznice 2001, s. 7.

například jsou zde samostatná hesla *kosmo-* a *-logie*, ale také *kosmologie* nebo *kosmonaut* (*-naut* ovšem jako samostatné heslo uvedeno není).

Jednotlivá hesla jsou organizována takto: jako první je u méně známých slov stručně uveden jejich význam, např. u hesel *ekliptika*, *éter* nebo *halo*, a poté následuje stylová charakteristika slov, která nejsou neutrální. U slov domácího původu je dále informace o tom, zda se jedná o slovo všeslovanské, společně s uvedením responzí v některých slovanských jazycích, většinou v těch, které si Rejzek zvolil jako reprezentanty jednotlivých větví slovanských jazyků – v polštině, ruštině, srbštině/chorvatštině, případně i ve staroslověněštině. Výjimečně jsou uváděny responze i v jiných slovanských jazycích. Dále následuje samotný etymologický výklad daného slova, příp. doplněný jeho responzí v jiných ide. jazycích, přičemž slova z jazyků nepoužívajících latinku jsou transliterována.

Projekce etymologické analýzy, tedy směr, kterým je nahlíženo na vývoj slov, je retrospektivní, což znamená, že vychází ze současné podoby slova a postupně se dopracovává ke stadiu, které považuje za nejstarší; u výpůjček již ovšem nesleduje původ slova ve výchozím jazyce. Vzhledem k rysu, který Malkiel nazývá časovou hloubkou (ponorem), je Rejzkův slovník vícestupňový, protože vždy uvádí podoby ze starších stadií vývoje jazyka, u slov domácích až do stadia indoevropského, pokud je to možné.

Druhým slovníkem, který budeme charakterizovat, je *Etymologický slovník jazyka českého* Václava Machka, jenž se od Rejzkova slovníku v mnohém odlišuje. Jako první je možné si všimnout rozdílného výběru slov. Machek zahrnuje téměř výhradně slova domácího původu, výpůjčky jsou zařazeny pouze výjimečně, a to hlavně v případech, kdy si běžní uživatelé jazyka ani neuvědomují, že slovo není domácího původu (např. *vločka*, *vzduch*). Další výpůjčky uvádí, pokud byly přejaty již před delší dobou (např. *kometa*, *planeta*). Z celkového počtu 50 zkoumaných slov cizího původu je jich do Machkova slovníku zařazeno pouze 8 (16 %). Machek sám to vysvětluje

tím, že lexémy cizího původu podle něj nepatří do etymologického slovníku, ale do slovníku cizích slov.⁴ Z domácích lexikálních jednotek zahrnuje také slova nářeční, ale v sémantické oblasti, kterou se tato práce zabývá, se žádné takové slovo nevyskytuje.

Machek slova ve slovníku řadí abecedně, přičemž samotné slovníkové části předchází obsáhlá předmluva, v níž své dílo charakterizuje a vysvětluje, jaké metody užil. Připouští ovšem, že některé z nich jsou sporné a mnohými etymology neuznávané, což se týká hlavně některých hláskových změn, s nimiž pracuje. Obhajuje je tím, že nebezpečí užití těchto metod zmizí nebo se sníží, pokud se shodují významy srovnávaných slov a zbývající část jejich stavby.⁵ Za předmluvou následuje rozsáhlý seznam užitých zkratk, včetně zkratk použité literatury a jazykových pramenů. Pod jedním heslem jsou většinou uvedeny celé slovní rodiny, což je další rozdíl oproti slovníku Rejzkovu. Můžeme to vidět například u slov *blesk* a *blýskat (se)*, která jsou u Rejzka jako dvě samostatná hesla, zatímco u Machka jsou obě zařazena pod jediné heslo *blýskati*. Totéž platí i u dalších hesel, např. *hrom* a *hřmět*, *mráz* a *mrznout*. Vzhledem k tomu, že tato skutečnost může ztěžovat uživateli orientaci ve slovníku, jsou lexémy, které je těžké najít, uvedeny v rejstříku zařazeném za samotnou slovníkovou částí. Rejstřík zahrnuje kromě češtiny i relevantní slova z dalších jazyků.

Jednotlivá hesla jsou často obsáhlá. Nejprve jsou uvedeny deriváty daného slova v češtině, následuje informace, zda je slovo všeslovanské, a výčet odpovídajících lexémů ve slovanských jazycích. Pokud existují, následují responze v jiných než slovanských jazycích, nejčastěji baltských; lexikální jednotky z jazyků nepoužívajících latinku nejsou transliterovány. Poté je uveden samotný etymologický výklad, a to nejen vývoj tvaru daného slova, ale také jeho sémantická motivace. Projekce etymologické analýzy je kombinovaná, což znamená, že u některých slov je retrospektivní, tedy se

---

⁴ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia, Praha 1968, s. 10.

⁵ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia, Praha 1968, s. 11.

snaží ze současného stavu dojít k tvaru původnímu, tj. nejčastěji indoevropskému (např. u slova *pršeti*), u jiných je ovšem prospektivní – vychází z tvaru, který považuje za původní, a udává, jakými hláskovými změnami se došlo ke tvaru, který existuje dnes (např. u slova *hvězda*). Co se týká časové hloubky, je Machkův slovník, stejně jako Rejzkův, vícestupňový.

Dalším slovníkem, který v této práci využíváme, je *Etymologický slovník jazyka českého* autorů Josefa Holuba a Františka Kopečného. Patří, stejně jako slovník Rejzkův, mezi slovníky popularizační a autoři sami jej věnují učitelům, vysokoškolským studentům a širší veřejnosti, čímž se snaží zaplnit mezeru, která v této oblasti byla v době vydání slovníku.⁶ S tímto faktem souvisí výběr slov – jsou do něj zařazena slova nejen domácího původu, ale i výpůjčky. Ty jsou zde ve větší míře než v Machkově slovníku, ovšem stále ne tak hojné jako u Rejzka nebo Holuba a Lyera. Z celkového počtu 50 zkoumaných slov cizího původu je jich zde 16 (32 %).

Lexémy jsou v tomto slovníku řazeny abecedně, přičemž toto řazení vysvětlují autoři již zmíněným určením slovníku širší veřejnosti. Rozsáhlou částí díla je výklad základních jazykových otázek souvisejících s etymologií, a to zařazení češtiny mezi ostatní jazyky, stavba a tvorba slov, změny významu slov apod. Nejrozsáhlejší je v tomto úvodu pojednání o hláskových změnách. Po této části následuje seznam zkratk a samotná slovníková část díla, za niž je, stejně jako u Machka, zařazen index českých slov, která by mohla být pro běžného uživatele hůře dohledatelná, a index dokladů jednak ze slovanských, jednak z jiných jazyků. Jak napovídá existence indexu českých lexémů, jednotlivá hesla často obsahují celé slovní rodiny, ovšem odvozená slova, která nejsou zcela běžná nebo jednoznačná, mají samostatné heslo. Např. pod jedním heslem můžeme najít *sníh* a *sněžiti*, ale slova *vát* a *závěj* jsou hesla dvě.

---

⁶ Holub, J. – Kopečný, F.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Státní nakladatelství učebnic v Praze, Praha 1952, s. 5-7.

U jednotlivých hesel je u domácích slov nejprve uveden psl. nebo i stč. tvar, poté výčet derivátů, které existují v současné češtině. Následuje samotný etymologický výklad, v němž jsou obsaženy responze ve slovanských i jiných jazycích, přičemž doklady z jazyků neužívajících latinku jsou transliterovány. U lexémů cizího původu je uveden původní jazyk a význam, který v daném jazyce slovo mělo, případně také informace, z jaké jiné lexikální jednotky bylo v původním jazyce odvozeno. Původ tohoto slova ve výchozím jazyce ovšem autoři dále nezkoumají. Projekce etymologické analýzy je retrospektivní a vzhledem k časové hloubce je slovník vícestupňový, protože se u slov domácího původu snaží dobrat přes předchozí vývojová stadia až k indoevropskému základu.

Dále charakterizujeme *Stručný etymologický slovník jazyka českého*, jehož autoři jsou Josef Holub a Stanislav Lyer. Jedná se o slovník popularizační, určený nejširší veřejnosti, a proto se autoři zaměřili nejen na slova domácí, ale i na slova cizího původu. Snaží se tedy postihnout slovní zásobu současné češtiny v co největší šíři. Ze zkoumaných 50 slov cizího původu zde chybí pouze 3, je jich zde tedy celých 94 %.

Slova jsou tak jako u ostatních zmíněných slovníků řazena abecedně a samotné slovníkové části předchází výklad o charakteristice domácích lexémů, způsobech přejímání z jiných jazyků, rozdělení jazyků do rodin, seznam zkratk a výklad hláskových změn. V závěru díla se nachází seznam použité literatury. Holubův a Lyerův slovník je jedinečný v tom, že do samostatné části vyčleňuje cizí slovní základy, jejich etymologií se zabývá zvlášť a poté na ně ve výkladech jednotlivých slov odkazuje. Slovní rodiny jsou většinou uváděny pohromadě, přičemž deriváty či kompozita jsou zvýrazněna tak, že je možno je považovat za jakási „podhesla“ – hesla uvnitř hesel.

Vzhledem k velkému množství hesel jsou jednotlivé výklady většinou velmi stručné, čímž se slovník podstatně odlišuje především od slovníku Machkova. Jako první je u méně známých slov vysvětlen jejich význam a u domácích slov

následuje informace, zda se jedná o lexém všeslovanský; poté je uveden samotný etymologický výklad. Responze v jiných jazycích jsou uváděny zřídka. U slov cizího původu je objasněn jazyk původu a význam slova v něm. Pokud lexikální jednotka pochází z jazyka nepoužívajícího latinku, je ve výchozím jazyce transliterována. Projekce etymologické analýzy je retrospektivní a vzhledem k časovému ponoru je slovník vícestupňový – u domácích slov se snaží dosáhnout až indoevropského stadia.

Posledním etymologickým slovníkem, který v této práci využíváme, je *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Výběr lexémů je zde omezen, obsahuje slova, která jsou uvedena ve *Slovníku jazyka staroslověnského*; přesto zde najdeme také slova přejatá. Jednotlivá hesla jsou řazena abecedně a kromě samotné slovníkové části je zde pouze bibliografie obsahující použitou literaturu, stsl. prameny a biblická čtení a jejich zkratky, včetně dalších zkratk. Slovní rodiny jsou ve většině případů uváděny pohromadě pod jedním heslem.

V jednotlivých heslech je u substantiv nejprve uvedena koncovka genitivu a informace o rodu, následuje výčet derivátů a lexémů, které se z daného slova vyvinuly v různých slovanských jazycích. Poté je uveden samotný etymologický výklad, který obsahuje velké množství responzí ve slovanských jazycích. Pokud existuje více možných etymologických výkladů, jsou uvedeny všechny, včetně výkladů jiných autorů, které jsou zhodnoceny z hlediska jejich pravděpodobnosti.

Projekce etymologické analýzy je kombinovaná. Nejprve je pohled prospektivní – je uveden psl. stav a je ukázáno, jaká slova se z něj vyvinula v jednotlivých jazycích. Následuje pohled retrospektivní, v němž se autoři snaží vysvětlit původ psl. tvaru z indoevropského stadia. Vzhledem k tomu, že etymologický výklad sahá přes psl. stadium až k ide. stadiu, jedná se, co se týká časové hloubky, o slovník vícestupňový.

Následující tabulka ukazuje rozdělení slov domácího původu do hesel v jednotlivých etymologických slovnících. Právě na této skupině lexémů můžeme nejlépe vidět, který slovník uvádí celé slovní rodiny pohromadě a který je naopak rozčleňuje do více hesel: Machkův slovník zařazuje jako samostatné heslo 70,77 % lexémů, u Holuba a Kopečného je to 81,54 %, u Holuba a Lyera 83,08 %. ESJS má jako samostatné heslo 54,17 % slov, což však není způsobeno jen atomizací slovních rodin, ale také tím, že některá česká slova neměla ve stsl. responze. Procentuální podíl u tohoto slovníku počítáme pouze ze 48 slov, a to proto, že ESJS vychází po částech a stále ještě není dokončen; lexémy začínající písmeny blízko konci abecedy tedy nemůžeme analyzovat.

Slova domácího původu	Rejzek	Machek	Holub-Kopečný	Holub-Lyer	ESJS
bláto	+	+	+	+	+
blesk	+	-	+	+	-
blýskat se	+	+	+	+	+
bouřit	+	+	-	-	-
děšť	+	+	+	+	+
dout	+	+	+	+	+
duha	+	+	+	+	+
hrom	+	-	-	-	-
hřmět, hřmít	+	+	+	+	+
hvězda	+	+	+	+	+
chlad	+	+	-	+	+
jinovatka	+	-	+	-	-
jíní	+	+	+	+	+

kaluž	+	+	+	+	-
kapat	+	+	+	+	+
krápat	+	-	+	+	-
kroupa	+	+	+	+	+
led	+	+	+	+	+
liják	+	-	-	-	-
lít	+	+	+	+	+
louže	+	+	+	+	-
luna	+	+	+	+	+
měsíc	+	+	+	+	+
mha	+	-	-	-	-
mlha	+	+	+	+	+
moknout	+	-	-	+	-
mrak	+	+	+	+	+
mráz	+	-	-	-	+
mrholit	+	+	+	+	-
mrznout	+	+	+	+	-
nebe	+	+	+	+	+
oblak	+	+	+	+	+
obleva	+	-	+	+	-
obloha	+	-	+	+	-
obzor	+	-	+	+	-
opar	+	-	+	+	-
paprsek	+	+	+	+	-

plískanice	+	-	+	-	+
počasí	+	+	-	-	-
podnebí	+	-	-	+	-
praštět	+	-	+	+	-
pršet	+	+	+	+	-
rosa	+	+	+	+	+
slunce	+	+	+	+	+
sněžit	+	-	-	-	-
sníh	+	+	+	+	+
suchý	+	+	+	+	+
svět	+	+	+	+	+
svítit	+	+	+	+	
sychravý	+	+	+	+	
tát	+	+	+	+	
teplý	+	+	+	+	
vánice	+	-	-	-	
vanout	+	-	-	-	
vát	+	+	+	+	
vedro	+	+	+	+	
vichr	+	+	+	+	
vír	+	+	+	+	
vítr	+	+	+	+	
voda	+	+	+	+	
záře	+	+	+	+	

závěj	+	-	+	+	
země	+	+	+	+	
zima	+	+	+	+	
žhnout	+	+	+	+	
celkem (%)	100	70,77	81,54	83,08	54,17

V následující tabulce můžeme vidět zastoupení slov cizího původu v jednotlivých etymologických slovnících. Je zde ukázáno to, co jsme popsali již výše u charakteristiky slovníků. Vidíme, že nejvíce přejatých lexémů je kromě Rejzkova slovníku u Holuba a Lyera (94 %), méně potom u Holuba a Kopečného (32 %) a u Machka (16 %). Nejméně výpůjček obsahuje ESJS (4,76 %), což můžeme vysvětlit tím, že se v analyzovaném souboru převážně jedná o výpůjčky novodobé. U ESJS počítáme procentuální podíl pouze ze 42 slov, a to z důvodu, který byl uveden již u předchozí tabulky – slovník ještě není dokončen.

Slova cizího původu	Rejzek	Machek	Holub-Kopečný	Holub-Lyer	ESJS
aero-	+	-	-	+	+
asteroid	+	-	-	+	-
astrální	+	-	-	+	-
astro-	+	-	-	+	-
astrologie	+	-	-	+	-
astronaut	+	-	-	-	-
astronomie	+	-	+	+	+
atmosféra	+	-	+	+	-

ekliptika	+	-	-	+	-
éter	+	-	-	+	-
firm	+	-	-	+	-
galaxie	+	-	-	+	-
geo-	+	-	-	+	-
halo	+	-	-	+	-
horizont	+	-	+	+	-
hurikán	+	-	-	+	-
klima	+	-	-	+	-
kometa	+	+	+	+	-
konstelace	+	-	-	+	-
kosmo-	+	-	-	-	-
kosmologie	+	-	-	+	-
kosmos	+	-	-	+	-
kosmonaut	+	-	-	+	-
kvazar	+	-	-	-	-
lavina	+	+	+	+	-
makrokosmos	+	-	-	+	-
meluzína	+	+	+	+	-
meteor	+	-	+	+	-
meteorologie	+	-	+	+	-
monzun	+	-	-	+	-
nadir	+	-	-	+	-
observatoř	+	-	-	+	-

okluze	+	-	-	+	-
orbitální	+	-	-	+	-
orkán	+	+	+	+	-
pasát	+	-	-	+	-
planeta	+	+	+	+	-
sféra	+	-	+	+	-
sibérie	+	-	-	+	-
smršť	+	+	+	+	-
solární	+	-	-	+	-
stratosféra	+	-	-	+	-
tajfun	+	-	-	+	
teplota	+	-	-	+	
tornádo	+	-	-	+	
uragán	+	-	-	+	
vesmír	+	-	+	+	
vločka	+	+	+	+	
vzduch	+	+	+	+	
zenit	+	-	+	+	
celkem (%)	100	16	32	94	4,76

3 Rozdíly mezi hesly v jednotlivých slovnících

Když zkoumáme slova z daného sémantického okruhu v jednotlivých etymologických slovnících užitých v této práci, zjišťujeme, že se jejich zastoupení v nich a výklady liší. Někdy jde jen o nepatrné rozdíly, jindy se od sebe hesla liší úplně. Jak již bylo naznačeno v kapitole 2, tyto rozdíly jsou způsobeny především typem a zaměřením konkrétního slovníku. Jedná se o rozdíly v tom, zda jsou slova uvedena jako samostatná hesla, jakým způsobem autor výklady pojímá a také v tom, zda je původ slov vysvětlován stejně.

Rozdíly v tom, jak jsou slova v jednotlivých slovnících rozčleněna do hesel, které slovníky mají tendenci zahrnovat celou slovní rodinu pod jediné heslo a které naopak preferují pro každý derivát nebo kompozitum vytvářet heslo nové, byly již podrobně popsány v kapitole 2. Tam je možné nalézt i informaci, kolik slov cizího původu a kolik slov domácího původu každý ze slovníků obsahuje a tabulku, o která konkrétní slova se jedná.

Strukturu hesel v jednotlivých etymologických slovnících jsme již obecně popsali v kapitole 2. Jednou z položek, kterou jsme uvedli jako součást slovníkových hesel, byl etymologický výklad slova; právě na rozdíly v něm se zaměříme v této kapitole. Etymologické výklady se v jednotlivých slovnících liší několika způsoby. Prvním z nich je rozdíl v pojetí výkladu, tedy to, na co se konkrétní etymolog zaměřuje, dalším jsou faktografické rozdíly, které mohou být buď malé a zanedbatelné, nebo se výklady mohou lišit úplně.

3.1 Rozdíly v pojetí výkladu

Etymologické výklady jsou v jednotlivých slovnících pojímány rozdílně. Toto pojetí je ovlivněno hlavně typem a metodologií konkrétního slovníku. Nejprve se zaměříme na srovnání výkladů slov cizího původu ve slovnících Rejzka a Holuba a Lyera, které pro takové srovnání poskytují nejvíce materiálu. Tyto výklady jsou si velmi podobné a většinou podávají naprosto totožné

informace.⁷ Omezují se na uvedení slov, z nichž daný lexém pochází, v jazyce, z něhož byl přejet. Více informací o lexémech cizího původu podávají tyto dva slovníky pouze u některých hesel; v takovém případě Rejzek slovo určuje časově (např. u slov *astronomie, atmosféra, halo*), kdežto Holub a Lyer hledají původ slova ve výchozím jazyce, a to buď jeho tvar, nebo sémantickou motivaci (např. u slov *éter, konstelace*; dále také u výkladů etymologií cizích slovních základů).

Obecně se výklady slovníku Holuba a Lyera dají charakterizovat jako velmi stručné, což odpovídá zaměření i názvu slovníku. Často je heslo až příliš stručné, někdy obsahuje dokonce jen informaci o tom, že je slovo všeslovanské (např. *led*), jindy zase uvede příbuzné slovo (např. u lexému *rosa*) nebo bez jakéhokoli komentáře pouze rekonstruuje psl. podobu (*bláto*). Jde vidět, že se na co nejmenším prostoru snaží vyložit co nejvíce slov; to odpovídá celkovému zaměření slovníku, který je popularizační a je určen široké veřejnosti.

Rejzkův slovník je také popularizační a má stejnou cílovou skupinu jako slovník Holuba a Lyera; tím jsou způsobeny výše zmíněné shody v jejich pojetí výkladu cizích slov. Pokud bychom chtěli Rejzkovy výklady charakterizovat obecně, vyznačují se také svou stručností, a to hlavně ve srovnání s Machkovým slovníkem a s ESJS; jsou ovšem většinou rozsáhlejší než výklady Holuba a Lyera. U domácích slov jsou jeho výklady založeny na srovnání se slovy příbuznými v jiných jazycích a téměř vždy se snaží rekonstruovat původní ide. základ.

Machkův slovník obsahuje výklady převážně slov domácího původu, proto se jeho charakteristika zakládá na výkladu právě těchto lexémů. Na rozdíl od dvou výše uvedených slovníků se nejedná o slovník popularizační, čemuž odpovídá také rozsah a obsah výkladů; ty jsou delší a častěji než dva předchozí slovníky uvádí více možných etymologií daného slova. Vzhledem k tomu, že se

---

⁷ Kromě lexému *zenit*, kde se výklady zcela odlišují; viz níže.

Machek snaží pod jedním heslem uvádět celou slovní rodinu, velkou část hesla tvoří slova odvozená od lexému základního (např. u hesla *hřměti* uvádí slova *hřmot, hřmati, hrome, hromosvod, ohromit* a další; výčet těchto lexémů a komentář k nim tvoří většinu hesla). Dále se Machek také zaměřuje na vysvětlení hláskových změn konkrétního slova a na jeho sémantickou motivaci.

Slovník Holuba a Kopečného často staví své výklady na srovnání velkého množství příbuzných lexémů z jiných jazyků. Zaměřuje se také na jednotlivé varianty psl. kořene, které vyjmenovává a od nichž odvozuje příbuzná slova v češtině; pokud tyto varianty existují, věnuje jim ve svých výkladech nejvíce prostoru. Často také hledá slova, která jsou podle něj prapříbuzná (např. jako jediný dává do souvislosti lexémy *země* a *zmije*). Téměř vždy rekonstruuje původní ide. kořen.

ESJS ve svých výkladech většinou rekonstruuje psl. podobu daného slova, vyjmenovává lexémy, které se z něj vyvinuly ve slovanských jazycích, a poté se zaměřuje na prezentaci všech jeho známých etymologických výkladů. Některé považuje za pravděpodobnější, ty zdůrazňuje, jiné pokládá za méně pravděpodobné; ty uvádí menším písmem a uvádí argumenty proti nim. Pokud je možné, že slovo se z konkrétního ide. základu vyvinulo více způsoby, vyjmenovává tyto možné hláskové změny a vysvětluje je (např. u lexému *мѣсѣць* – měsíc).

3.2 Faktografické rozdíly ve výkladech

Výklady slov v jednotlivých slovnících se v některých případech liší také v tom, že etymologii dané lexikální jednotky vysvětlují jinak. Někdy se jedná pouze o malé rozdíly, např. v rekonstrukci původních ide. kořenů, jindy mají autoři slovníků na způsob vzniku slova zcela rozdílné názory. Převážná většina slovníků se ovšem na výkladu shoduje a výklad se liší pouze v jednom z nich. Existují ale také případy, kdy proti sobě stojí dvě různé etymologie jednoho

slova, z nichž každou podporuje stejný počet etymologických slovníků. Jednotlivé slovníky se liší také rozsahem podávaných informací.

Nejčastěji se jednotlivé slovníky shodují ve výkladech slov cizího původu. Pokud se u takových lexikálních jednotek výklady liší, jedná se většinou pouze o detaily – např. o uvedení nebo neuvedení zprostředkujícího jazyka (např. u slov *horizont*, *temperatura*). Větší rozdíly ve výkladech lexémů cizího původu můžeme vidět pouze u tří lexikálních jednotek (6 % z celkového počtu slov cizího původu). U slov *vzduch* a *smršť* se slovníky shodují v tom, jakým způsobem byla přejata do češtiny, ovšem při rozboru slova v původním jazyce se liší.⁸ Největší rozdíl je u lexému *zenit*, u kterého se jedná o zcela jinou etymologii. Na jeho výkladu se shodují všechny slovníky, které jej obsahují, kromě Holuba a Lyera.⁹

To, že se výklady slov cizího původu většinou shodují, je zřejmě způsobeno tím, že se u většiny z nich slovníky zabývají pouze nalezením základního slova v původním jazyce, ale nesnaží se už zjistit původ tohoto slova v daném cizím jazyce, čímž se přirozeně snižuje možnost uvádět výklady rozdílné. To potvrzuje i fakt, že u dvou ze tří slov cizího původu, u jejichž výkladů se slovníky liší, není rozdíl v tom, jak bylo slovo přejato do češtiny, ale až v hledání původu ruských lexémů, z nichž pocházejí.

U slov domácího původu se výklady v jednotlivých etymologických slovnících liší častěji. Většina rozdílů vychází z jejich rozdílného pojetí. Výklady se mnohdy na první pohled liší svým rozsahem, z čehož vyplývá i různé množství podaných informací. Nejkratší výklady jsou u Holuba a Lyera, nejdelší většinou u Machka či v ESJS. Mnohdy se také stává, že některý ze slovníků uvádí více možných výkladů než ostatní slovníky, např. u slova *děšť* uvádí ESJS dva výklady, které jiné slovníky neobsahují, nevynechává ovšem ani ty, které

---

⁸ U lexému *vzduch* se odlišuje výklad předpony *vz-* u Rejzka a u Holuba a Lyera, ve výkladu ruského slova, z něhož bylo přejato *smršť*, se Rejzek a Machek odlišují od slovníků Holuba a Kopečného a Holuba a Lyera.

⁹ Více k výkladu lexému *zenit* viz kapitolu 5.5.1.

můžeme najít i jinde. Někdy se slovníky liší také v určení příbuznosti lexémů z jiných jazyků, např. u slova *oblak* se neshodují v tom, zda je k němu příbuzné něm. *Wolke*. Všechny tyto rozdíly jsou ovšem minimální a neznamenají, že se autoři slovníků neshodují na původu slov.

Kromě těchto malých rozdílů nacházíme také lexikální jednotky, u jejichž výkladu se slovníky liší podstatně. Takových lexémů je více než mezi slovy cizího původu, a to celkem šest (přibližně 9,2 % z domácích slov). Ve dvou případech se od ostatních odlišuje výklad Holuba a Kopečného (u slov *obloha* a *pršet*)¹⁰, ve dvou případech se také liší výklad Machkův (*kroupa*, *vedro*)¹¹, ve výkladu slova *vichr*¹² se od ostatních odlišuje Rejzek a u lexému *vír* se Rejzek a Holub a Kopečný odlišují od Machka a Holuba a Lyera.¹³

---

¹⁰ Výklad slova *obloha* je uveden v kapitole 4.4.1. U lexému *pršet* je tento slovník jediný, který jej považuje za onomatopoické.

¹¹ U lexému *kroupa* se Machkův výklad odlišuje v největší míře od výkladu Rejzkova, když jeho původní podobu rekonstruuje zcela jinak a jinak také vysvětluje motivaci tohoto slova. U slova *vedro* Machek dochází k jinému ide. základu s jiným významem, než jaký uvádějí ostatní slovníky.

¹² Rejzek na rozdíl od jiných slovníků nespojuje lexém *vichr* se slovem *vír*, zatímco např. Holub a Lyer jej od slova *vír* přímo odvozují.

¹³ První dva zmíněné slovníky jej odvozují od slova s významem *vřít*, dva slovníky následující jej spojují se slovesem *vít*.

4 Slova domácího původu

Slova domácího původu svým počtem mírně převažují nad slovy cizího původu; liší se od nich také sémanticky. Převážná většina zkoumaných slov domácího původu se týká počasí, a to pouze těch jevů, které jsou typické pro zeměpisnou oblast česky mluvícího území (např. *děšť, mrholit, sněžit*). Patří sem také lexémy označující oblohu (*nebe, obloha*) a také slova *počasí* a *podnebí*, která nejsou konkrétními jevy počasí, ale která je pod sebou zahrnují. To, že všechna tato běžná slova jsou původu domácího, není překvapivé, protože pojmenovat časté jevy je důležité už kvůli základní funkci jazyka, kterou je umožnění komunikace mezi lidmi, a počasí vždy bylo jedním z nejvýznamnějších faktorů, které ovlivňovaly život společnosti.

Ze sémantické oblasti vesmíru je domácího původu jen minimum slov. Jsou to lexémy nejběžnější, které se týkají objektů, jež může na obloze pouhým okem pozorovat kdokoli a jejichž existence je tedy známa již po tisíciletí a nezávislá na úrovni rozvoje vědeckého poznání. Tato slova jsou také často používána v běžném hovoru. Z těchto důvodů není ani u těchto lexikálních jednotek překvapivé, že jsou původu domácího. Konkrétně se jedná o slova *hvězda, luna, měsíc, slunce*. Můžeme zde zařadit také slovo *země*, ale u něj se dá předpokládat, že vzhledem ke svému stáří a vědeckému poznání v době jeho vzniku primárně neoznačovalo celou planetu, ale že se na tento význam název přeneslo až druhotně s tím, jak docházelo k rozvoji poznávání sluneční soustavy.¹⁴

Téměř dvě třetiny lexémů domácího původu jsou všeslovanské (pravděpodobně 65,5 %¹⁵), což znamená, že mají své responze ve všech ostatních slovanských jazycích. Ani v případě, kdy slova nejsou všeslovanská,

---

¹⁴ Více k tématu změny významu viz např. Šmilauer, V.: *Nauka o českém jazyku*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1972, s. 61-67.

¹⁵ Pokud počítáme jako jednu položku slova, u nichž je i běžnému uživateli jazyka bez nejmenších pochyb zřejmé, že patří do stejné slovní rodiny (např. *blesk / blýskat se, sníh/sněžit* apod.). Skupinu slov *vanout/vát/vánice* ovšem počítáme jako položky dvě, protože *vanout* je pouze české, zatímco *vát* je všeslovanské. Takto s určením procentuálního podílu pracujeme i dále v této kapitole.

nelze jednotlivá slova vydělit z kontextu ostatních slovanských jazyků; často mají paralely alespoň v některých z nich, ne-li ve většině – např. u 3 lexémů je možné najít responze ve všech slovanských jazycích kromě lužičtiny (*luna, vedro, vír*). Mnohé lexikální jednotky, které se neřadí mezi všeslovanské, byly však odvozeny od slov nebo základů, které všeslovanské jsou (např. *kaluž, krápat, obzor*). Ve skupině domácích slov jsou ale obsaženy také lexémy, které jsou pouze české (8,6 %), nebo ty, které mají responze jen v několika málo slovanských jazycích (např. *závěj* je jen české a polské, *mrholit* je v daném významu pouze české a slovenské).

Vzhledem k tomu, že slova domácího původu jsou součástí češtiny již velmi dlouho, zahrnutí je do svých etymologických slovníků všichni autoři, jejichž slovníky v této práci využíváme. Ne vždy jsou ale obsažena jako samostatná hesla; to záleží na charakteristice a zaměření konkrétního slovníku.¹⁶ Pokud v nich jako samostatná hesla obsažena nejsou, je možné je najít pod hesly slov, z nichž byla odvozena; je zde jen několik výjimek – lexikálních jednotek, které v jednom ze slovníků obsaženy nejsou.¹⁷ Další výjimkou je ESJS, který některá slova neobsahuje z toho důvodu, že se nejedná o slovník češtiny.

4.1 Slova všeslovanská

Všeslovanská slova tvoří mezi lexémy domácího původu největší skupinu. Nejprve tuto skupinu stručně charakterizujeme, poté uvedeme etymologický výklad několik slov, která do ní patří. Jedná se o lexémy velmi staré, jejichž společný původ se většinou dá s určitou mírou přesnosti rekonstruovat až do podoby indoevropské. Je možné u nich často najít responze také v jazycích baltských, což se dá vysvětlit pravděpodobným společným genetickým vývojem a vzájemnými kontakty slovanských a baltských jazyků

---

¹⁶ Viz kapitulu 2.

¹⁷ Např. *obloha* není v žádné podobě zmíněna u Machka nebo *počasí* chybí u Holuba a Lyera.

v před slovanském období.¹⁸ Je tedy pravděpodobné, že ve vztahu těchto dvou jazykových rodin působil jak proces diferenciaci, tak integraci.

Stáří všeslovanských slov není překvapivé, a to z důvodu, který byl nastíněn již výše – jedná se totiž o slova běžná, označující jevy pozorované a zažívané všemi příslušníky daného jazykového prostředí. Počasi také velkou měrou ovlivňovalo od počátku celou společnost a život každého jednotlivce v ní; je proto zřejmé, že tyto jevy musely být pojmenovány velmi brzy. Stáří těchto lexémů můžeme vidět také v tom, že některé z nich patřily mezi základní lexikální jednotky praslovanštiny; byla to například slova *země, voda, vítr, víchr, mlha, déšť, hvězda* nebo *slunce*.¹⁹ Všeslovanská slova pocházející z jednotného základu se později, při rozpadu praslovanštiny a vzniku jednotlivých slovanských jazyků, rozrůžnila procesem diferenciaci.²⁰

Sémanticky se všeslovanská slova neodlišují od charakteristiky všech slov domácího původu. Zahrnují nejen většinu lexikálních jednotek označujících jevy počasí typické pro zeměpisnou oblast slovanského jazykového areálu, ale také všechna slova domácího původu, která se vztahují k vesmíru a nebeským tělesům. Jedinou výjimkou je lexém *luna*, který, jak již bylo zmíněno výše, není v jednom ze slovanských jazyků, v lužičtině, doložen.

4.1.1 Měsíc

Slovo *měsíc* je jako samostatné heslo obsaženo ve všech užitých etymologických slovnících, ve stsl. mělo podobu *měsęcь*.²¹ V psl. mělo slovo

---

¹⁸ O problematice balto-slovanské pojednává podrobněji např. Večerka, R.: *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2006, s. 23-27.

¹⁹ Večerka, R.: *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2006, s. 56. Tvar těchto slov v dané době odpovídal psl. hláskovému stadiu, zde uvádím podoby dnešní.

²⁰ Více k pojmům jazyková diferenciaci a integraci viz Erhart, A. – Večerka, R.: *Úvod do etymologie*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1981, s. 31.

²¹ Všechny etymologické výklady slov v této práci vychází z těchto slovníků (pokud je v nich dané slovo obsaženo): Rejzek, J.: *Český etymologický slovník*. Leda, Voznice 2001., Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia, Praha 1968., Holub, J. – Kopečný, F.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Státní nakladatelství učebnic v Praze, Praha 1952., Holub, J. – Lyer, S.: *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1978., *Etymologický*

zřejmě také tvar **mēsęcъ*; ten vznikl pravděpodobně z ide. základu, který mohl mít podoby **mēn-*, **mēs-* (podle Rejzka) nebo **mēnes-*, **mēns-* (podle ESJS). K němu byl poté připojen sufix *-en-* a *k*-ový deminutivní sufix; slovo měsíc je tedy původem zdobnělina. Holub a Kopečný považují tyto dvě přípony za příponu jedinou, a to **-enk-* (podobu celého slova tedy rekonstruuji jako **mēns-enk-*). Jako důvod, proč zaniklo první *n* v tomto slově, uvádějí ESJS i Holub s Kopečným shodně proces disimilace.

Machek lexém *mēsíc* vykládá pomocí baltštiny, a to tak, že srovnává ze tvaru **mēsen-* vzniklé slovanské **mēsę-* s lit. **mēnes-*, s tím, že v psl. připouští přesmyk *s/n*. Dále říká, že psl. tvar obsahoval příponu *-ьcъ*; daný tvar byl podle něj tedy **mēsęньcъ*, avšak první *ь* brzy zanikl kvůli připodobnění s názvem pro slunce, který měl v té době tři slabiky.

Všechny užití etymologické slovníky, kromě Holuba a Kopečného, kteří tak daleko do minulosti ve svém výkladu nezacházejí, se shodují v tom, že výše zmíněné ide. základy se pravděpodobně vyvinuly z ide. **mē-* s významem *měřit*.²² Důvodem bylo to, že se pomocí měsíčních cyklů měřil čas. S tím souvisí také dva významy slova *mēsíc* – nebeské těleso a časový úsek. Podle Machka byla původní situace stejná jako dnes, jedno slovo bylo tedy užíváno pro oba významy; Holub a Kopečný naopak zastávají názor, že tento lexém původně označoval pouze nebeské těleso. Příbuzné výrazy pro oba významy můžeme najít i mimo slovanský jazykový areál; jako příklad lze uvést angl. *moon* (*mēsíc na obloze*) a *month* (*kalendářní mēsíc*), lat. *mēnsis* (*časový úsek*) nebo armén. *amis* (*časový úsek*).

---

slovník jazyka staroslověnského. Díl 1-5. Havlová, E. (ed.) Academia, Praha 1989-1995., *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Díl 6. Havlová, E. – Erhart, A. (eds.) Academia, Praha 1996., *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Díl 7-12. Erhart, A. (ed.) Academia, Praha 1997-2004., *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Díl 13-14. Janyšková, I. (ed.) Academia, Praha 2006-2008. a *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Díl 15. Janyšková, I. (ed.) Tribun EU, Brno 2010. Z technických důvodů odkazy na tyto slovníky dále neuvádíme.

²² Samotné slovo *měřit* se z tohoto základu zřejmě také vyvinulo.

4.1.2 Slunce

Slunce je samostatným heslem ve všech užitých etymologických slovnících; jeho stsl. podoba byla *sľnъce*. Společná psl. podoba se rekonstruuje jako **sľnъce*; tento tvar vznikl zřejmě z ide. **suln-* připojením deminutivního sufixu **-i-ko*. Stejně jako lexém *měsíc* je tedy *slunce* původem zdrobnělina. Rejzek uvádí, že se jedná o zdrobnělinu od **sľlnъ*, které se z ide. **suln-* vyvinulo.

Rekonstruovat kořen **suln-* dále do minulosti není kvůli rozmanitosti příbuzných slov v ostatních ide. jazycích jednoduché; mezi příbuzná slova patří např. angl. *sun*, lat. *sōl* apod. Podle Rejzka se jedná o starý ide. kmen, který v zakončení střídá *-l-* a *-n-*, a jeho původní podobu rekonstruuje jako **sa_uel-*, **s_uel-* nebo **s_ūl-*. ESJS uvádí jako nejpravděpodobnější způsob vzniku psl. **sľln-* kontaminaci *l-* a *n-*kmene, předkládá ale také teorie, podle nichž je *-n-* sufixem. S interakcí dvou kmenů počítá také Machek; podle něj se jedná o spojení ide. **su-l-* a **su-n-*; tyto základy považuje za odvozeniny s *-en-* od **sā_v-el*. Zároveň je ovšem jedním z těch etymologů, kteří uvažují o *-n-* jako o příponě. Podle jeho názoru je možné, že toto *n* bylo přejato z **mēsēnъcъ* (*měsíc*).

Co se týká sufixu **-i-ko*, ESJS uvádí jeho několik možných hypotéz vytvořených různými etymology. Podle Smoczyńskiego zařazuje sufix *-i-* slovo k *i*-kmenům a teprve k tomuto tvaru se připojila přípona *-ko*. Sławski naopak celý tento sufix vidí jako příponu jedinou, deminutivní, díky níž *slunce* patří do produktivní skupiny. ESJS uvádí také hypotézu Moszyńskiego, podle níž je deminutivum užito kvůli uctívání slunce Slovany v dávné době. O tomto kultu Slunce mluví také Machek, který jej ovšem nedává do souvislosti s deminutivním sufixem, ale s tím, jakého rodu slovo bylo. Předpokládá, že pokud se jednalo o nebeské těleso, bylo *slunce* neutrum, ale jako božstvo maskulinum nebo femininum. Jako jeden z důvodů tohoto rodového rozlišení vidí litevský mýtus, v němž je Slunce nevěstou mužského Měsíce.

4.1.3 Vítr

Vítr je jako samostatné heslo uvedeno ve všech sledovaných etymologických slovnících češtiny, slovník Holuba a Kopečného ovšem odkazuje na heslo *váti*, pod nímž uvádí výklad obou těchto lexikálních jednotek. Psl. tvar slova *vítr* byl **větrь*, který vznikl z ide. **uētro-*. To bylo odvozeno sufixem *-tro-* od ide. **uē-* s významem *vát, dout*, z něhož vzniklo samotné slovo *vát* – to je tedy důvod, proč Holub a Kopečný vykládají tyto lexikální jednotky pod stejným heslem. Samotné **uē-* je zřejmě onomatopoického původu, napodobuje tedy zvuk větru. Ze stejného základu s využitím jiných přípon vznikala slova s významem *vítr* i v jiných než slovanských jazycích; takovými lexémy jsou např. angl. *wind* nebo lat. *ventus*. Stejný kořen, ovšem v oslabené podobě, je podle Holuba a Kopečného zřejmě také v čes. *vichr*, ostatní slovníky ale vysvětlují slovo *vichr* jinak.

Sufix *-tro-* souvisí podle Machka s *-ter/tor-* činitelských jmen. S uvážením tohoto faktu a také toho, že se jedná o maskulinum, se Machek domnívá, že se mohlo původně jednat o označení původce větru, tedy někoho, kdo fouká. Tohoto tvora vidí jako mužský protějšek k lotyšským matkám (matka bouře apod.).

4.2 Slova mající responze v několika slovanských jazycích

Druhou největší skupinu mezi slovy domácího původu tvoří slova, která sice nejsou všeslovanská, ale která mají responze v několika jiných slovanských jazycích; těchto slov je 10 (17,24 %). Společné kritérium pro jazyky, v nichž tyto lexikální jednotky můžeme najít, bychom hledali jen těžko; vyskytují se jak v západoslovanských, tak jiho- a východoslovanských jazycích, přičemž konkrétní jazyky výskytu se různí slovo od slova.

Sémanticky se jejich charakteristika neodlišuje od všech lexémů domácího původu; kromě slov označujících jevy počasí sem patří také *počasí* a *podnebí*, tedy názvy, jimiž označujeme klimatické podmínky. Zajímavé je, že téměř

polovina z nich je zřejmě onomatopoického původu nebo od zvukomalebných lexémů odvozena. Vzhledem k podstatě tohoto druhu slov by se dalo spíše předpokládat, že budou všeslovanská, ale není tomu tak; přestože se jedná o slova onomatopoická, nemusí nutně existovat ve všech jazycích.

4.2.1 Kaluž

Kaluž můžeme jako heslo nalézt ve všech užitých etymologických slovnících češtiny. Jedná se o slovo, které má responze pouze v několika slovanských jazycích; u Holuba a Kopečného můžeme nalézt informaci, že se dokonce jedná o lexikální jednotku pouze českou a polskou, další slovníky ovšem uvádějí responze i jinde, např. v srb. a chor. existují tvary *kaljuga* a *kaljuža*.

Psl. tvar se rekonstruuje jako **kaluža* nebo **kaluga* a jeho vznik není zcela jasný. Kromě Rejzka všichni považují za pravděpodobné původní spojení *kalouža*, tedy *kalová louže*. *Kaluž* by tak v tomto případě byla složeninou slov *kal* a *louže*. Podle Rejzka je ale nejpravděpodobnější odvození od **kalъ* (*kal*). Druhá část lexému by tak byla přípona, a to ve tvaru *-uga* nebo *-ug-ja*.

Výklad samotného *kal* není zcela jasný. Jedná se o slovo všeslovanské, jehož psl. tvar byl **kalъ*. Machek ide. tvar nerekonstruuje, Holub a Kopečný uvádějí **kāl-*. Rejzek považuje za možné dvě varianty: buď **kāl-o-*, kdy by se za příbuzné slovo dalo považovat stind. *kāla-* (*tmavomodrý, černý*), nebo **k^uāl-o-*, a v tomto případě jej spojuje s řec. *pēlós* (*hlína, bláto*) a lat. *squālidus* (*špinavý*).

Lexém *louže* je všeslovanský; v psl. měl tvar **luža*, který vznikl pravděpodobně z ide. **leug-* (s významem *bažina, louže*). Příbuzná slova můžeme najít také mimo slovanské jazyky, např. ilyr. **luga(s)* (*bažina*) nebo lot. *luga* (*bahno v rozlévajících se jezerech*).

4.3 Slova s responzí v jediném slovanském jazyce

Slova s responzí v jediném slovanském jazyce jsou mezi lexémy domácího původu ve zkoumaném sémantickém okruhu pouze dvě, a to *mrholit* a *závěj*,

přičemž u slova *mrholit* se jedná jen o jeho význam (o dešti); odpovídající formu můžeme nalézt i v dalších slovanských jazycích.

Tato dvě slova mají responze vždy v jednom z jazyků západoslovanských; *mrholit* ve slovenštině a *závěj* v polštině. To, že se jedná právě o tyto dva jazyky, je logické, protože právě západoslovanské jazyky jsou češtině nejbližší, a to jak jazykově, tak geograficky (a tyto dva faktory spolu souvisí). Mají proto určité společné rysy, které jinde ve slovanském jazykovém areálu nenacházíme, a také společnou část slovní zásoby můžeme považovat za důsledek toho, že se společně vyvíjely po delší časové období než s ostatními slovanskými jazyky.²³

4.3.1 Mrholit

Slovo *mrholit* se jako samostatné heslo nachází ve všech užitých etymologických slovnících češtiny. V daném významu jej můžeme nalézt pouze v češtině a slovenštině. V jiných slovanských jazycích můžeme, jak již bylo řečeno výše, nalézt formu slova, ovšem pouze s jiným významem, např. slovin. *mrgoléti*, které znamená *hemžit se*, *mihotat se*, nebo rus. *morgát* (*mrkat*).

Mrholit je původně expresivní odvozenina od psl. **mъrgati* s významem *mihotat se*, dnes už ale tento expresivní příznak nemá. Uvedený psl. tvar byl odvozen od ide. **mergъ-*, a to od ide. **mer-*, které znamenalo *míhat se*, *blikat*. Příbuzná slova je možné najít i mimo slovanské jazyky, a to např. v jazycích baltských (lot. *merguot*) nebo v jazycích germánských (stisl. *myrkr* (*mračný*) nebo nor. *mugga* (*mrholení*)).

Holub a Lyer a také Machek dávají *mrholit* do souvislosti se slovem *mžít*. Podle prvního uvedeného slovníku vzniklo jako expresivum zkomolením slova *mžítí*. Machek tuto souvislost staví na příbuznosti s norským *mugga* a uvádí,

---

²³ O tématu dělení slovanských jazyků na větve a rozdílech mezi těmito větvemi pojednává např. Horálek, K.: *Úvod do studia slovanských jazyků*. Nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1962, s. 54-58.

že stejný kořen je ve slově *mžítí*, ovšem od kořene ve slově *mrholit* se liší absencí *r*.

4.4 Slova jen česká

Menší skupinou mezi slovy domácího původu jsou slova pouze česká. Jedná se celkem o 5 lexikálních jednotek, a to *obleva*, *obloha*, *paprsek*, *sychravý* a *vanout*. Přestože tato konkrétní slova můžeme nalézt pouze v češtině, byla i ona utvořena pomocí kořenů či předpon, které nejsou izolované, ale které můžeme najít ve více slovanských jazycích;²⁴ některé tyto části jsou dokonce všeslovanské. Z toho můžeme vidět, že ač se z dnešního pohledu tato slova zdají izolovaná, jsou i ona z vývojového pohledu součástí širšího jazykového okruhu slovanských jazyků. Tím, že pouze českých slov je jen malé množství, čeština jako jazyk také potvrzuje své postavení jakožto jazyka patřícího do slovanské jazykové rodiny.

4.4.1 Obloha

Slovo *obloha* se vyskytuje pouze ve třech z užívaných etymologických slovníků – chybí v ESJS (což není překvapivé vzhledem k tomu, že slovo je jen české) a u Machka, kde jej nelze nalézt ani v rejstříku za slovníkovou částí; není zde tedy vůbec zmíněno. V etymologickém výkladu lexému se shoduje Rejzek s Holubem a Lyerem, slovník Holuba a Kopečného se na původ slova *obloha* dívá jinak.

Podle Rejzka a Holuba a Lyera je lexém *obloha* složen z předpony *ob-* a slova *ležet*, což dává lexému význam *to, čím jsme obloženi, co je rozloženo kolem nás*. Předpona *ob-* je všeslovanská. V psl. měla tvar **obъ-*, který zřejmě vznikl splynutím dvou ide. předložek: **obhi* a **opi*, **epi*. Z těchto dvou předložek se v jiných než slovanských jazycích samostatně vyvinuly různé předložky, např. z **obhi* vzniklo angl. *by* (s významem *u, při*) a řec. *amfí* (*kolem, při, u*), z **opi* nebo **epi* např. lit. *ap-* (*o-, ob-*).

---

²⁴ Např. *vát*, od něhož je odvozeno *vanout*, nebo předpony *ob-* a *pa-*.

Druhá část lexému *obloha*, odvozená od slovesa *ležet*, je také všeslovanská. Psl. podoba **ležati*, **legti* vznikla z ide. **legh-*, které už v té době mělo význam *ležet*. Holub a Lyer uvádějí, že konkrétní podoba *-loha* vznikla z tvaru *log-*. Slovo je mimo slovanské jazyky příbuzné např. s angl. *lie* (*ležet*) nebo lat. *lectus* (*lože, lehátko*).

Slovník Holuba a Kopečného dává lexém *obloha* do souvislosti se slovem *oblý*; odkaz na toto heslo je kromě konstatování, že se jedná o slovo pouze české, tím jediným, co k výkladu této lexikální jednotky podotýká. Zdá se tedy, že podle tohoto slovníku je slovo *obloha* od *oblý* odvozeno; lexém *obloha* uvádí i pod heslem *oblý*, kde naznačuje jeho strukturu jako *obl-oha*. Slovo *oblý* mělo v psl. tvar **ob-(v)ьль*, etymologii tohoto tvaru ovšem Holub a Kopečný nevykládají.

4.4.2 Paprsek

Paprsek je samostatným heslem ve všech užitých etymologických slovnících češtiny. Slovo lze kromě češtiny nalézt ještě i ve slovenštině (*papršlek*). Důvod, proč jej zde zařazujeme mezi slova pouze česká, je ten, že do slovenštiny byl daný lexém přejat z češtiny. *Paprsek* bylo součástí slovní zásoby už staré češtiny, a to v podobě *paprslek* či *poprslek*. Všechny slovníky jej odvozují od slova *prskat*, Rejzek a Holub a Lyer také od předpony *pa-* (Rejzek uvádí jako pravděpodobné původní slovo **poprskati*).

Předpona *pa-* je všeslovanská, avšak, jak uvádí Rejzek, skutečně produktivní je pouze v češtině a slovenštině. Zřejmě i toto je důvodem, proč slovo *paprsek* nemůžeme nalézt v ostatních slovanských jazycích. Psl. podoba **pa-* je variantou předpony **po-*, jež vznikla dloužením z **pō-*; důkazem mohou být dvojice jako *počesat/pačesy*, *pořezat/pařez* apod. Tato předpona dává slovu význam něčeho podřadného nebo nepravého.

Slovo *prskat* je také všeslovanské. Psl. podoba **pъrskati* s významem *stříkat*, *prskat* pochází zřejmě z ide. **pers-* (*pršet, prášit, stříkat*). Rejzek tento výklad

pokládá za nejpravděpodobnější, připouští však také možnost souvislosti s onomatopoickými slovy, např. s lexémem *praskat*.

Tato lexikální jednotka v průběhu svého vývoje procházela také změnami významu. Původně se zřejmě jednalo o označení jisker, které vznikají v dílně kováře, když opracovává rozžhavené železo; jejich dráha je světelným paprskem. Později došlo k přenesení tohoto významu, a to nejen k různým formám světelného paprsku (např. slunečního), ale označovalo například také špice v kole, které vedly ze středu k okrajům.

4.5 Slova onomatopoického původu

Mezi slovy domácího původu je relativně velká skupina slov, u nichž se s větší či menší pravděpodobností předpokládá, že jsou onomatopoického původu, příp. že jsou ze slova onomatopoického původu odvozena; takových lexikálních jednotek je 10 (17,24 % z celkového počtu slov domácího původu). Pro onomatopoická slova je typické, že forma souvisí s významem, dochází k imitaci zvuků vydávaných určitým jevem a tato imitace je poté užita pro pojmenování daného jevu. Díky tomu dochází k omezení arbitrárnosti formy a je možné tímto způsobem vysvětlit podobnost slov se stejným či podobným významem, přestože se dané jazyky vyvíjely nezávisle na sobě.²⁵

Většina onomatopoických slov z tohoto sémantického okruhu označuje jevy, které jsou zvukově velmi výrazné (*bouřit, kapat, hřmět*); jejich zvukomalebný původ proto není příliš překvapivý. U některých z nich jde souvislost s danou zvukovou podobou vidět také v existenci příslušných citoslovcí (např. *kap*), u jiných tato skutečnost může být nečekaná, protože spojení s napodobovaným zvukem nemusí být na první pohled zcela zřejmé (např. *děšť* nebo *paprsek*).

---

²⁵ Blatná, R.: Zvukomalba. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Lidové noviny, Praha 2002, s. 570. Více k tématu zvukomalby také tam.

4.5.1 Hřmět/hřmít

Hřmět nebo jeho variantu *hřmít* můžeme nalézt ve všech užitých etymologických slovnících. Jedná se o slovo všeslovanské. Psl. podoba **gr̥mēti* pochází z ide. kořene **ghrem-* s významem *temně znít, zlobit se*; ten je původu onomatopoického. Na tomto výkladu se shodují všechny slovníky kromě slovníku Holuba a Lyera, který do tak vzdálené minulosti ve svém výkladu vůbec nezachází, a ESJS, který se spokojuje s uvedením ide. kořene, ale po způsobu jeho vzniku již nepátrá.

Zajímavé je srovnání příbuzných slov a jejich významů, které nám mohou napovědět hned dva významy původního ide. kořene. Těmito příbuznými slovy jsou např. lit. *grumėnti* (*temně dunět*), něm. *gram* (*zlý; jako subst. původní význam hněv*), angl. *grim* (*ponurý, vzteklý*) apod. Z těchto příkladů můžeme usoudit na dávnou domněnku, že hromy jsou projevem zlosti nebo hněvu nějaké vyšší bytosti.

4.5.2 Kapat

Slovo *kapat* je obsaženo jako samostatné heslo ve všech etymologických slovnících, které v této práci používáme. Tento lexém je všeslovanský a příbuzné lexikální jednotky můžeme nalézt také mimo slovanské jazyky, např. lit. *kapnóti* (s významem *krápat*) nebo něm. *schwappen* (*šplíchat; to je spojováno spíše se slovenskou variantou, tedy kvap-*). Psl. tvar uvádějí Rejzek i ESJS jako **kapatī* a všechny slovníky se shodují v tom, že se s největší pravděpodobností jedná o slovo onomatopoické. K této variantě se přiklání i v případě, že by citoslovce *kap kap* bylo utvořeno až od slovesa.

ESJS uvádí několik teorií, podle nichž se o onomatopoické slovo nejedná, ovšem považuje je za nepravděpodobné. Jednou z těchto hypotéz je Trubačevovo vysvětlení vzniku slova *kapatī* (s významem *kapat*) z *kapatī* (s významem *kopat*). Hlavním důvodem, proč ESJS tuto hypotézu odmítá, je to, že *kapatī* (*kopat*) je mladší iterativum ke *kopatī*.

5 Slova cizího původu

Počet slov cizího původu je ve zkoumané oblasti téměř stejný jako počet slov původu domácího; je jich jen nepatrně méně. Od lexémů domácího původu se ovšem odlišují tím, k jakým skutečnostem se vztahují. Velké množství z nich se týká vesmíru a nebeských těles (např. *asteroid, galaxie, meteor*), a to včetně názvů vědních oborů, které se vesmírem, ale i počasím zabývají (např. *astronomie, kosmologie, meteorologie*). Jsou mezi nimi také slova, která mají svůj ekvivalent ve slovech domácího původu (takto spolu souvisí např. původem cizí *horizont* a domácí *obzor* nebo *klima* a *podnebí*). Důvodem této sémantické specifikace je rozvoj vědy v evropských zemích, který s sebou přinesl potřebu pojmenovat nové poznatky, což je nezbytné, pokud mají být nové jevy přijaty společností za své.²⁶ Z příslušných jazyků pak byly nové názvy přejímány do češtiny. Souvislost s rozvojem vědy lze vidět také v tom, že význam některých z těchto lexikálních jednotek, používaných jako odborné termíny, nemusí být všem uživatelům češtiny zcela znám (např. *halo*); s tím počítá Rejzkův etymologický slovník, který, jak bylo zmíněno v kapitole 2, v takových případech uvádí definici daného slova.

Mezi slovy cizího původu jsou také slova týkající se počasí, jichž je ovšem mnohem méně než u slov domácího původu. Většinou označují jevy počasí, které nejsou pro naši zeměpisnou oblast typické a nevyskytují se zde buď vůbec, nebo jen zřídka (např. *hurikán, pasát, tornádo*).²⁷ Je zřejmé, že tato slova čeština dříve nepotřebovala, protože pro ně neměla využití. Jejich přejímání je tedy důsledkem potřeby pojmenovat jevy, s nimiž se společnost seznamovala s rozvojem cestování, a protože v původních jazycích již názvy pro dané skutečnosti existovaly, nebylo nutné vytvářet označení nová. Jevy

---

²⁶ Lamprecht, A. et al.: *Historická mluvnice češtiny*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1986, s. 19.

²⁷ Hurikán je typický pro západní Indii, pasát pro tropické šířky, tornádo pro Severní Ameriku a západní Afriku atd. Více viz Roth, G. D.: *Malá encyklopedie počasí*. Knižní klub, Praha 2000, s. 200.

počasí, s nimiž se mluvčí češtiny setkávají běžně, jsou slovy cizího původu označovány jen ve velmi málo případech (např. *meluzína, vločka*).

Vzhledem k tomu, že zkoumané lexikální jednotky cizího původu většinou označují skutečnosti, které začaly být známy až v novější době v důsledku rozvoje vědy a cestování, je zřejmé, že se jedná o výpůjčky převážně novodobé. Přesto jsou zde také slova, která byla přejata již mnohem dříve (např. *aero-*).

Následující tabulka ukazuje, ze kterých jazyků pocházejí slova cizího původu v této sémantické oblasti v češtině. Jazyky jsou seřazeny od těch, z nichž bylo přejato nejvíce lexémů, po ty, z nichž máme slov nejméně. Vidíme, že nejvíce lexikálních jednotek pochází z řečtiny a latiny, následuje arabština, ruština, jazyk taino a francouzština. Nejméně slov pochází z čínštiny, nizozemštiny, španělštiny a němčiny.

Původní jazyk	Absolutní počet	%
řečtina	24	48
latina	11	22
arabština	3	6
karibský jazyk taino	3	6
ruština	3	6
francouzština	2	4
jižní němčina	1	2
čínština	1	2
nizozemština	1	2
španělština	1	2

Ne všechny zkoumané lexémy cizího původu byly ovšem přejaty přímo z původního jazyka. Více než polovina (56 %) jich byla přejata přes minimálně jeden zprostředkující jazyk; některé postupně přes několik různých jazyků.

Některá slova byla dokonce z původních jazyků přejata několikrát skrze jiné jazyky, což způsobilo, že se do češtiny vlivem zprostředkujících jazyků dostala v různých podobách.

V následující tabulce vidíme, kolik slov bylo přejato přes nějaký zprostředkující jazyk (56 %) a o které jazyky se jedná. Nejvíce lexémů bylo přejato přes němčinu (42,86 % slov, které byly přejaty přes zprostředkující jazyk) a latinu (17,86; pokud počítáme také latinu střední a pozdní, je to 35,71 %). Další lexikální jednotky byly přejaty přes další moderní evropské jazyky (21,43 %).

Zprostředkující jazyk	Absolutní počet	%
celkem	28	56
němčina	12	42,86
latina	5	17,86
střední latina	4	14,29
pozdní latina	1	3,57
moderní evropské jazyky	6	21,43

Ne všechna slova cizího původu jsou obsažena ve všech etymologických slovnících, z nichž v této práci vycházíme, což odpovídá zaměření a typu těchto slovníků; proto jsou pro tuto kapitolu stěžejní informace obsažené především ve slovnících J. Rejzka a Holuba a Lyera.²⁸ Při výkladu vždy nejprve obecně charakterizujeme lexémy pocházející z jazyka, o němž daná kapitola pojednává, a poté uvedeme etymologický výklad jednoho nebo několika konkrétních lexikálních jednotek, které do uvedené skupiny patří.

5.1 Slova řeckého původu

Nejvíce slov cizího původu ze zkoumaného sémantického okruhu pochází z řečtiny, a to celkem 24 (48 %). Jsou mezi nimi jak slova přejatá v novější

---

²⁸ Podrobnější informace o jednotlivých etymologických slovnících a zastoupení slov cizího původu v nich lze nalézt v kapitole 2.

době (např. *halo* z 16. stol.), tak slova starší (např. již zmíněné *aero-*). Naprostá většina se jich týká vesmíru a nebeských těles. Z řečtiny pochází také všechny názvy vědních oborů týkajících se počasí a zkoumání vesmíru, přičemž to platí jak o prvních částech těchto složenin, tak také o jejich druhých částech, kterými jsou *-logie* a *-nomie*. Uvedené druhé části jsou pro názvy vědních oborů typické, nejsou však obě stejně produktivní. I z malého vzorku názvů vědních oborů, který je v rámci tématu k dispozici, je zřejmé, že *-logie* bylo produktivní (názvy s touto částí jsou zde tři), na rozdíl od *-nomie* (tuto část zde obsahuje pouze jeden název, a to *astronomie*). Toto tvrdí také Rejzek v *Českém etymologickém slovníku* u hesla *-nomie*.

Velké množství slov z tohoto sémantického okruhu pocházejících z řečtiny je způsobeno také tím, že z řečtiny pochází kromě již dvou zmíněných částí pro označení vědních oborů také jiné slovní základy, které jsou součástí mnohých kompozit, a to např. *astro-*, které je mj. ve slovech *astronomie*, *astronaut*, nebo *kosmo-* (*kosmologie*, *makrokosmos* a další).

U většiny těchto lexémů lze nalézt ekvivalenty v mnoha moderních evropských jazycích, které jsou téměř totožné s příslušnými slovy v češtině; jedná se tedy o tzv. evropeismy.²⁹ Naprostá většina je jich užívána jako termíny v příslušných oblastech vědy. Z těchto důvodů tedy není překvapující, že právě řečtina je jazykem, z něhož tyto lexikální jednotky pocházejí; je totiž, společně s latinou, považována za kulturní jazyk a, jak tvrdí Erhart a Večerka³⁰, právě na základě řečtiny a latiny byla vytvořena převážná část vědecké terminologie.

Asi polovina slov řeckého původu byla přejata přímo z řečtiny, druhá polovina pak prostřednictvím nějakého zprostředkujícího jazyka. V nejvíce případech byla tímto jazykem latina (celkem u 7 slov), u několika lexémů se jedná

---

²⁹ O tomto pojmu pojednává např. Večerka, R. et al: *K pramenům slov. Uvedení do etymologie*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha, 2006, s. 195.

³⁰ Erhart, A. – Večerka, R.: *Úvod do etymologie*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha, 1981, s. 152.

o němčinu, ale i tehdy se slovo do němčiny dostalo přes latinu. To, že hlavním zprostředkujícím jazykem byla právě latina, bylo způsobeno skutečností, že latina byla po dlouhou dobu tzv. lingua franca ve vědě, tedy univerzální jazyk, kterým se vědci dorozumívali bez ohledu na svůj mateřský jazyk.

5.1.1 Planeta

Planeta je samostatným heslem ve všech užitých slovnících kromě ESJS, přestože Holub a Kopečný uvádějí csl. podobu *planitъ*. Slovo *planeta* se vyskytovalo již ve stč., a to v podobě *planéta*. Bylo to původně maskulinum (podobně jako *kometa*), což, jak uvádí Machek, lze nalézt ještě u Veleslavína. Slovo bylo přejato z pozdnělat. slova *planēta*, které již mělo tentýž význam jako v dnešní češtině. Stejným způsobem bylo přejato nejen do češtiny, ale i do většiny ostatních evropských jazyků, např. do němčiny, francouzštiny či ruštiny, a stalo se tedy evropeismem. Do latiny bylo slovo *planeta* přejato z řec. *planētēs*, které mělo význam *obíhající, kolem bloudící*; Holub a Kopečný uvádějí také význam *poutník, putující hvězda*. Toto slovo bylo v řečtině odvozeno od *planáomai* s významem *bloudím, kolísám*. Bylo tedy v protikladu ke stálicím. Přestože v ESJS není uvedeno konkrétně slovo *planeta*, nachází se v něm heslo *planѣta*. Toto slovo s českým výrazem *planeta* nesouvisí, jeho význam je zcela jiný. Znamená *svrchní kněžské roucho, ornát*. Tento význam zřejmě vznikl metaforou vycházející z původního významu *bloudící*. V tomto případě se jedná o tzv. několikeré přejetí.³¹ Je také nutné si uvědomit, že se jedná o zcela jiný jazyk, ač byl v jazykovém prostoru češtiny také užíván. S lexémem *planeta* souvisí také slovo *aeroplán*, jehož druhá část vznikla z řeckého *plános* s významem *bloudící*.

5.2 Slova latinského původu

Po slovech řeckého původu jsou mezi výpůjčkami v daném sémantickém okruhu nejčastěji zastoupeny lexémy původu latinského, kterých je celkem 11

---

³¹ K tématu několikanásobného přejetí viz Večerka, R. et al: *K pramenům slov. Uvedení do etymologie*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha, 2006, s.196. nebo Erhart, A. – Večerka, R.: *Úvod do etymologie*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha, 1981, s. 153-154.

(22 %), ovšem u jednoho z nich (*vločka*) není latinský původ zcela jistý. Přestože je jich mnohem méně než slov pocházejících z řečtiny, silně svým počtem převyšují počet lexikálních jednotek z ostatních jazyků a společně se slovy řeckými tvoří v této oblasti více než dvě třetiny veškerých výpůjček (70 %). Asi polovina lexémů pocházejících z latiny (celkem 6) označuje skutečnosti týkající se vesmíru a nebeských těles; zbytek (5 slov) se týká počasí, přičemž z oblasti počasí jsou zde i slova označující jevy, které jsou běžné i v naší oblasti (např. *lavina, vločka*).

Hlavní důvody, proč je právě latina druhým nejvýznamnějším jazykem, z něhož slova cizího původu pocházejí, byly již lehce nastíněny u výše popsaných slov řeckého původu. Na základě latiny a řečtiny byla totiž vytvořena převážná část vědecké terminologie, do níž je možné většinu lexémů pocházejících z latiny zařadit. S tím souvisí také to, že latina byla po dlouhou dobu nejdůležitějším jazykem vědy a vzdělanosti. Když vezmeme v úvahu všechny tyto důvody, není překvapivé, že právě slova z řečtiny a latiny převažují. Může tím být vysvětleno také to, že, stejně jako u slov řeckého původu, patří většina těchto latinských lexémů mezi evropeismy.³²

Slova latinského původu byla přejímána buď přímo z latiny (5 slov), nebo přes jiné jazyky, přičemž nejvýznamnější postavení měla němčina (4 slova). Jedna lexikální jednotka byla přejata přes angličtinu (*kvazar*) a jedna přes jiné moderní evropské jazyky (*orbitální*). Mezi slova přejatá přímo z latiny zařazujeme i výpůjčky z latiny střední (2 slova) a latiny pozdní (1 slovo), které nepovažujeme za nutné vydělovat jako samostatné jazyky – spíše je tím zdůrazněno období, v němž k přejetí daného slova došlo. Výrazné postavení němčiny mezi zprostředkujícími jazyky je způsobeno naším geografickým umístěním a historickým vývojem.

---

³² O postavení latiny v mezinárodní sféře v době rozvoje vědy pojednává např. Barandovská-Frank, V.: *Latina jako mezinárodní jazyk*. KAVA-PECH, Dobřichovice 1995, s. 32-36.

5.2.1 Konstelace

Slovo *konstelace* se vyskytuje pouze v Rejzkově slovníku a u Holuba a Lyera. V obou těchto slovnících je nejprve uveden stručný význam tohoto výrazu, a to zřejmě z toho důvodu, že jej u běžných uživatelů nepovažují za zcela známý.

Podle Rejzka se slovo *konstelace* do češtiny dostalo z pozdnělat. *cōnstēllātiō*, Holub a Lyer vidí přejetí také z tohoto slova, ovšem už z latiny střední. Slovo *cōnstēllātiō* je složeninou lat. předpony *con-* a odvozeniny od *stella* (*hvězda*). V obou slovnících je vyložena také předpona *con-*, a to pod heslem *kom-*. Tato předpona má v latině tři podoby, *com-*, *con-* a *co-*, přičemž jejich užití závisí na tom, jaká hláska bezprostředně následuje. V tomto případě je užit alomorfu *con-*, protože nenásleduje ani jedna ze souhlásek *b*, *p*, *m*, *r*, *l* a ani žádná samohláska. Samotná předpona vychází z předložky *cum* s významem *s*. Slovo *stella* dávají oba slovníky do souvislosti s výrazy pro hvězdu v jiných jazycích, např. v němčině. O jeho etymologii se ovšem pokouší pouze Holub s Lyerem, kteří rekonstruují původní podobu **ster-la*.

5.3 Slovo řecko-latinského původu

Výsadní postavení latiny a řečtiny na poli vědy potvrzuje také to, že tyto jazyky byly při tvorbě termínů kombinovány. Proto je i ve zkoumané sémantické oblasti možné nalézt kompozitum, které má svůj původ jak v řečtině, tak v latině. Tímto slovem je *stratosféra*.

5.3.1 Stratosféra

Slovo *stratosféra* je jako samostatné heslo obsaženo pouze u Rejzka. Ve slovníku Holuba a Lyera jej lze najít pod heslem *stratifikace* a u Holuba a Kopečného je uvedeno v rejstříku s odkazem na heslo *stříti*. Ovšem i u Rejzka je pod daným heslem pouze stručné vysvětlení významu a odkaz na hesla *stratifikace* a *sféra*. Je tedy zřejmé, že toto kompozitum má původ právě v těchto dvou slovech.

První část lexému, související se slovem *stratifikace*, pochází z latiny. Slovo *stratifikace* je odvozeno od *stratificatio*, které je samo složeninou ze *strātum* (s významem *vrstva*) a *–ficātiō*, které je odvozeno od *facere* (*dělat*). *Strātum* souvisí s českým slovem *stříť*, čímž je vysvětleno, proč Holub a Kopečný odkazují právě na toto heslo. Tyto lexémy jsou ovšem pouze příbuzné a *stříť* tak do etymologického výkladu slova *stratosféra* nenáleží.

Druhá část slova, *sféra*, je řeckého původu. Byla přejata přes lat. *sphaera* s významem *koule, nebeská báň*. V řečtině mělo podobu *sfaīra* a význam *koule* nebo *míč*.

5.4 Slova ruského původu

Slova ruského původu jsou ve zkoumané sémantické oblasti pouze tři, a to *smršť*, *vesmír* a *vzduch*. Všechna byla přejata přímo z ruštiny v době národního obrození a patří tedy mezi novodobé výpůjčky. Důvodem pro přejímání slov z ruštiny v té době byla snaha dokázat rozmanitost češtiny, uvést ji do kontextu ostatních slovanských jazyků a vymezit se tak vůči němčině.³³

Tato tři slova jsou obsažena ve všech užitých etymologických slovnících češtiny; kromě slova *vesmír* u Machka mají všechna také své samostatné heslo. *Vesmír* lze v Machkově slovníku najít pod hesly *mír* a *veš*, což odpovídá jeho tendenci uvádět celou slovní rodinu pod jedním heslem.

5.4.1 Vzduch

Slovo *vzduch* bylo přejato Jungmannem za obrození a nahradilo stč. *pověťrie* se stejným významem; to má v současnosti omezené využití – můžeme jej nalézt např. ve spojení *vyhodit do povětří*. Původním slovem v ruštině, z níž bylo slovo *vzduch* přejato, je *vózduch*.

---

³³ Více k tématu přejímání z ruštiny viz např. Šmilauer, V.: Ruské vlivy na češtinu. *Naše řeč* [online]. 1941, roč. 25, č. 3 [citováno 26. 3. 2013]. Dostupné z WWW: <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=3571>>.

Rus. *voz-* je všeslovanské a odpovídá čes. *vz-*. Jeho rekonstruovaná psl. podoba je **vъz*, a ta se podle Rejzka pravděpodobně vyvinula z ide. **uds-* s významem *vzhůru, ven*. Tento tvar byl v ide. rozšířením tvarů **ud-* a **ūd-* se stejným významem. Z těchto nerozšířených tvarů se vyvinula předpona *vy-*. Holub a Lyer ovšem považují pro **vъz* za výchozí ide. **uǵ(h)-*, z něhož se vyvinulo také *za*.

Druhá část slova, *duch*, je také všeslovanská a její psl. tvar byl zřejmě **duchъ*. Souvisí s lit. výrazem *daūsos* (*vzduch*), gót. *dius* (*živočich*) a řec. *theós* (*bůh*). Všechny tyto výrazy mají společný ide. základ **dhouso-*, **dheuso-*, který je odvozen od **dheu-* s významem *vanout, dýchat*.

5.5 Slova arabského původu

V dané sémantické oblasti jsou tři slova arabského původu, a to *monzun*, *nadir* a *zenit*. To, že z arabštiny pochází slovo *monzun*, překvapivé není, naopak to potvrzuje, že slova týkající se počasí jsou výpůjčkami, pokud označují jevy, které nejsou typické pro naši oblast; tak i tady došlo k přejetí označení pro jev počasí běžný v regionu, kde se mluví arabsky. Další dvě slova pocházející z arabštiny jsou odbornými výrazy z oblasti astronomie. Přestože se může zdát zvláštní, že se slova arabského původu dostala do oblasti, v níž v češtině převažují slova řecká a latinská, při pohledu do dějin astronomie se tato skutečnost stává jasnější. Jak tvrdí H. Couperová a N. Henbest, astronomie měla po nástupu křesťanství v Evropě mnohem lepší podmínky pro svůj vývoj v zemích mluvících arabsky. Tyto podmínky se nezhoršily ani po nástupu islámu, muslimové byli naopak ve výzkumu vesmíru podporováni přímo svou svatou knihou Koránem.³⁴ V kontextu tohoto historického vývoje je tedy logické, že některé astronomické termíny pocházejí právě z arabštiny; spíše může být překvapivé, že slov arabského původu není v této oblasti víc.

---

³⁴ Couperová, H. – Henbest, N.: *Dějiny astronomie*. Knižní klub, Praha, 2009, s. 80-83.

5.5.1 Zenit

Slovo *zenit* je obsaženo ve třech etymologických slovnících, a to u Rejzka, u Holuba a Lyera a u Holuba a Kopečného. Toto slovo se do češtiny z arabštiny dostalo prostřednictvím několika jazyků, přičemž jazykem, z něhož jej čeština přímo přejala, byla pravděpodobně němčina (něm. podoba *Zenit*); tu ovšem ve svém výkladu zmiňuje pouze Rejzek. Podle zbývajících dvou slovníků bylo slovo přejato z italštiny (*zenit*) přímo do češtiny; Rejzek italštinu zmiňuje také, ale jako prostředníka při přejetí do němčiny.

Do italštiny se slovo dostalo zřejmě z francouzštiny; tu uvádí Rejzek i Holub a Lyer. Liší se ovšem v názoru na to, jakým způsobem k přejetí mezi francouzštinou a italštinou došlo. Podle Rejzka bylo výchozí francouzské slovo *zénith*, které pochází z arab. *samt* s významem *směr hlavy (od temene vzhůru)*. Podle Holuba a Lyera bylo slovo do italštiny přejato špatným čtením výrazu *l'azimut*, které pochází z arab. *as-símut* (*cesta slunce*).

Špatné čtení zmiňuje také Rejzek, ale jinak než Holub a Lyer. Původní slovo *samt* podle něj mělo být přejato v podobě **zemt* (kvůli vulgární výslovnosti), ovšem špatné čtení způsobilo nahrazení *-m-* hláskami *-ni-*. Slovník Holuba a Kopečného odpovídá spíše Rejzkovu výkladu, a to tím, že uvádí původní arabské slovo v podobě *as-samt*. Kromě italštiny ovšem neuvádí žádné jiné zprostředkující jazyky.

5.6 Slova karibského původu

Zkoumaná sémantická oblast obsahuje také tři slova pocházející z karibského jazyka taino, a to *hurikán*, *orkán* a *uragán*. Tato slova jsou příkladem několikanásobného přejetí, protože všechna byla přejata ze stejného základu, ovšem prostřednictvím jiných jazyků. To způsobilo, že z původně jedné lexikální jednotky ve výchozím jazyce jsou v češtině lexémy tři s podobným významem. Důvodem přejetí těchto slov je to, že označují jevy počasí, které nejsou pro naši oblast typické, ale v regionu, odkud pocházejí, je tento jev

běžný. Před objevením této zeměpisné oblasti tedy nebylo nutné, aby čeština daná slova obsahovala.

Zajímavé je zastoupení těchto tří lexémů v jednotlivých etymologických slovnících. Zatímco *orkán* je jako samostatné heslo uveden ve všech užitých slovnících³⁵, *hurikán* a *uragán* jsou pouze u Rejzka a u Holuba a Lyera. Machek všechna tři slova vysvětluje pod heslem *orkán*, díky čemuž lze opět vidět jeho tendenci uvádět pod jedním heslem celou slovní rodinu. Ve slovníku Holuba a Kopečného lze nalézt pouze heslo *orkán*, ostatní dvě hesla nejsou obsažena ani v rejstříku za slovníkovou částí. Souvislost těchto tří slov je zde možné odhadovat pouze z původního slova (které je podle nich *huracan* nebo *hurican*) a z francouzského ekvivalentu (*ouragane*). Toto odpovídá celkovému pojetí slovníku, který obsahuje jen necelou třetinu zkoumaných výpůjček.

Jako původní slovo v jazyce taino Rejzek uvádí *huracan*, podle Machka je to *urogan hurakane furakane*. Z tohoto jazyka bylo slovo přejato do španělštiny jako *huracán*. Odtud potom putovalo třemi různými cestami, během nichž jej jednotlivé jazyky, které jej přejímaly, proměnily tak, že se do češtiny dostalo ve třech různých podobách:

1. Slovo bylo přejato do angličtiny jako *hurricane* a z něj poté do češtiny v podobě *hurikán*.
2. Slovo bylo přejato do nizozemštiny jako *orkaan* a odtud přišlo přes něm. *Orkan* do češtiny v podobě *orkán*.
3. Slovo bylo přejato do francouzštiny v podobě *ouragan* a z něj bylo přejato do češtiny jako *uragán*.

5.7 Slova jiného cizího původu

Ve zkoumaném sémantickém okruhu se vyskytují také slova původem z jiných než výše uvedených jazyků, z každého jazyka je to ovšem pouze jedno slovo, maximálně dvě. Těmito jazyky jsou francouzština (*meluzína*), němčina

---

³⁵ Kromě ESJS, který jej obsahovat nemůže z toho důvodu, že k přejetí slov z karibského jazyka mohlo dojít až po objevení Ameriky; stsl. tedy tato slova znát nemohla.

(konkrétně jižní němčina; jedná se o slovo *firn*), čínština (*tajfun*) a zřejmě také nizozemština, u níž je ovšem původ slova *pasát* nejistý. Patří sem také lexém *sibérie*, jehož původ je turkotatarský. Všechna tato slova se týkají počasí, což není u slov cizího původu časté. Výše zmíněná úvaha, že důvodem přejetí slov týkajících se počasí z jiných jazyků je to, že v naší oblasti dané jevy nejsou běžné, může ovšem platit pouze u lexémů *tajfun* a *pasát*; u slov *meluzína* a *firn* už ale neobstojí. Přejetí těchto lexikálních jednotek může být způsobeno jak geografickou, tak historickou blízkostí českého a německého prostředí; slovo *meluzína* bylo totiž pravděpodobně přejato přes němčinu.

5.7.1 Meluzína

Ve výkladu lexému *meluzína* se všechny užití etymologické slovníky češtiny shodují. Slovo se do češtiny dostalo pravděpodobně prostřednictvím němčiny a svůj původ má ve starofrancouzské pověsti o víle, která se jmenovala Mélusine. Tato víla byla podle pověsti opuštěná, potom co odešla od svého manžela, a venku lkala v podobě vichřice a vánice. Podobné pověsti lze nalézt i u dalších národů (Holub a Kopečný uvádějí např. něm. Undine).

5.7.2 Firn

Slovo *firn* s významem *ztvrdlý, zledovatělý sníh* se vyskytuje u Rejzka a ve slovníku Holuba a Lyera. U Holuba a Kopečného jej lze nalézt v rejstříku s odkazem na heslo *před*. Čes. *firn* pochází z jihoněmeckého *Firn* s významem *loňský sníh*, které vzniklo z německého adjektiva *firn* (*loňský*). To souvisí také s něm. *fern* s významem *vzdálený*. Obě tato adjektiva jsou podle Holuba a Kopečného příbuzná s čes. *před*.

5.7.3 Tajfun

Slovo *tajfun* je obsaženo v Rejzkově slovníku a ve slovníku Holuba a Lyera. Tato lexikální jednotka se do češtiny dostala přes moderní evropské jazyky (něm. *Taifun*, angl. *typhoon*), do nichž byla přejata z čínštiny. Tam byla její podoba *t'ai-fung*, což doslova znamená *velký vítr*. Toto slovo souvisí s čín. *da* (*velký*) a *feng* (*vítr*).

5.7.4 Pasát

Slovo *pasát* je možné nalézt u Rejzka a u Holuba a Lyera. Do češtiny bylo přejato z němčiny (kde mělo podobu *Passat*), do níž se dostalo z niz. *passaat* (*wind*). Původ tohoto lexému v nizozemštině považuje Rejzek za ne zcela jasný, Holub a Lyer naopak podávají vysvětlení, o němž nepochybují. Tvrdí, že pochází ze špan. (*vento*) *pasado* s významem *rychlý vítr*, který hnal lodi k Americe. Toto slovo je odvozeno od špan. *pasar* (*přejít*). Rejzek ve svých úvahách o nejpravděpodobnějším výkladu odkazuje také na španělštinu, téměř stejně jako Holub s Lyerem, a to na slovo *pasada* (*průchod*), které je, stejně jako *pasado*, odvozeno od *pasar*. Rejzek tento výklad považuje za možný díky staršímu pravopisu v nizozemštině (*passade*). Slovo *pasar* pak odvozuje od vulgárnělatinského **passare*, které vzniklo z lat. *passus* (*krok*).

5.7.5 Sibérie

O slově *sibérie*, které je jako jediné ze zkoumaných slov expresivní, není v užitých etymologických slovnících češtiny mnoho informací. Tak jako většina slov cizího původu je obsaženo pouze u Rejzka a u Holuba a Lyera. Ani jeden z nich ale nepovažuje za jisté, že je jeho výklad správný. Rejzek se přiklání k tomu, že slovo mohlo být do češtiny přejato z francouzštiny podle francouzského názvu pro Sibiř *Sibérie*. Holub a Lyer se zase domnívají, že k nám slovo mohlo přijít z německého názvu pro Sibiř *Siberien*. Názvy pro Sibiř jsou původu turkotatarského.

5.8 Slova přejatá prostřednictvím němčiny

Nejvíce slov cizího původu, která byla do češtiny přejata skrze nějaký zprostředkující jazyk, bylo přejato prostřednictvím němčiny (pravděpodobně 11; u jednoho slova to není jisté). Nejpravděpodobnějším vysvětlením tohoto faktu je blízký kontakt češtiny a němčiny v minulých staletích. Ten byl způsoben jak geografickými podmínkami, tedy tím, že česky a německy mluvící oblasti spolu sousedí, tak historickým a politickým vývojem. V průběhu staletí docházelo k neustálým kontaktům mluvčích češtiny a němčiny, kteří žili

ve stejných regionech nebo spolu byli politicky propojeni, takže docházelo k jejich vzájemnému ovlivňování také v jazykové oblasti. Po určitou dobu byla němčina jazykem, který v tomto vztahu dominoval, a proto není překvapivé, že se tímto prostřednictvím do češtiny dostávaly lexikální jednotky původem z jiných jazyků.

Převážná většina těchto slov se týká počasí, pouze tři lexémy souvisejí spíše s vesmírem a nebeskými tělesy. Vzhledem k tomu, že němčina a čeština byly v kontaktu nejen ve vědecké komunikaci, ale i v běžně mluveném jazyce, byla přes němčinu přejata kromě odborných termínů jako *klima*, *meteor*, *temperatura* nebo *zenit* také běžná slova (např. *lavina*, *meluzína*, *vločka*).

5.9 Slova přejatá prostřednictvím latiny

Druhým nejčastějším jazykem, skrze který se do češtiny dostávala slova cizího původu, je latina³⁶. Jejím prostřednictvím bylo přejato 7 lexémů, a to výhradně řeckého původu, z nichž žádný se netýká počasí a všechny je možné zařadit mezi odborné termíny. Daná skutečnost opět poukazuje na výsadní postavení, které latina v minulých staletích měla ve vědecké komunikaci. Tím, že tato komunikace probíhala právě v latině, znali dané termíny ti vědci, kteří se konkrétní oblastí (v tomto případě vesmírem) zabývali; přirozeně je pak přenesli i do komunikace ve svém vlastním jazyce – mnohá z nich jsou tedy evropeismy (např. *galaxie*, *halo*, *sféra*).

5.10 Slova přejatá prostřednictvím moderních evropských jazyků

Šest slov bylo přejato přes moderní evropské jazyky (kromě němčiny, která je zmíněna výše), přičemž ne u všech je možné jednoznačně určit, prostřednictvím kterého konkrétního jazyka bylo slovo přejato. Z angličtiny byla přejata dvě slova (*hurikán*, *kvazar*), jedno bylo přejato přes francouzštinu (*uragán*). Důvodem, proč nelze zcela určit zprostředkující jazyk u zbývajících

---

³⁶ včetně latiny střední

slov, je zřejmě to, že tato slova jsou evropeismy, vyskytují se tedy ve více jazycích, a čeština má jazykové kontakty s více než jedním z nich. Toto je zřejmě i důvod, proč jsou lexikální jednotky přes moderní evropské jazyky přejímány – pokud je ve většině evropských jazyků dané slovo stejné a navíc se používá jako termín, je jednodušší tento lexém přejmout jako výpůjčku, než pro danou skutečnost vytvářet nové české slovo.

6 Závěr

Na základě výše uvedených informací můžeme konstatovat, že slova patřící do sémantického okruhu, jímž se tato práce zabývá, nejsou ve všech užitých etymologických slovnících pojímána stejně. Díky tomu můžeme jednotlivé slovníky charakterizovat; tato charakteristika odpovídá jejich pojetí a zaměření. Slovníky Holuba a Kopečného, Rejzka a Holuba a Lyera samy sebe považují za slovníky popularizační. Všechny se snaží o co nejširší pojetí slovní zásoby, čemuž odpovídá i to, že se kromě slov domácích věnují také lexémům cizího původu. U Holuba a Kopečného je jich ovšem pouze třetina ve srovnání se slovníkem Rejzkovým; to může být ovšem způsobeno tím, že tento slovník byl vydán již na začátku 50. let minulého století. Tyto tři slovníky se odlišují mírou atomizace slovních rodin; Rejzek pod jedno heslo zahrnuje pouze zcela jednoznačné deriváty, naopak zbývající dva slovníky preferují uvádět celé slovní rodiny pohromadě. Slovník Holuba a Lyera ovšem kompozita a deriváty od základních slov v hesle graficky zvýrazňuje, čímž pomáhá uživateli lépe se ve slovníku orientovat. Výklady jsou v těchto slovnících relativně stručné, a to hlavně u Holuba a Lyera.

Machkův slovník a ESJS popularizačními slovníky nejsou a jejich výklady jsou většinou delší než ve výše zmíněných slovnících popularizačních. Machek se zaměřuje na slova domácího původu, cizí lexémy vykládá jen výjimečně. Pod jedním heslem uvádí celé slovní rodiny, což ztěžuje uživatelovu orientaci; některá slova neuvádí vůbec. Ze všech užitých slovníků se nejvíce věnuje hláskovým změnám, ve svých výkladech ale počítá také se změnami, které nejsou všeobecně uznávány. ESJS bylo možné jako zdroj informací využít pouze v případě, že konkrétní české slovo mělo responzi ve stsl. Ve svých heslech se tento slovník snaží uvést všechny známé výklady daného slova a také je zhodnotit podle míry jejich pravděpodobnosti.

Na základě informací získaných v etymologických slovnících jsme lexikální jednotky rozčlenili do několika skupin, které jsme charakterizovali. Slova

domácího původu v daném sémantickém okruhu převažují nad lexémy původu cizího. Týkají se většinou počasí, které je obvyklé na česky mluvícím území. Z nebeských těles domácí slova označují pouze několik objektů, které na obloze můžeme spatřit pouhým okem. Lexémy cizího původu se naopak nejčastěji týkají vesmíru a jeho vědeckého poznávání; co se týká počasí, označují jevy, které pro naši zeměpisnou oblast nejsou typické.

Z tohoto sémantického rozdílu mezi lexikálními jednotkami domácími a cizími vidíme souvislost mezi vývojem slovní zásoby a vývojem společnosti. Vzhledem k tomu, že počasí bylo tím, co život společnosti ovlivňovalo velkou měrou již od jejího počátku, je zřejmé, že právě tyto jevy musely být pojmenovány velmi brzy, stejně jako nejvýraznější objekty viditelné na obloze. Naopak lexémy týkající se vesmíru a jiných než běžně viditelných nebeských těles vznikaly a do češtiny se dostávaly až s rozvojem vědy. Není proto překvapivé, že většina takových slov má svůj původ v řečtině a latině, tedy jazycích, na jejichž základě byla vytvořena velká část terminologie.

Souvislost mezi jazykem a společností můžeme vidět také v tom, ze kterých jazyků byla přejata další slova. Kromě řečtiny a latiny pochází nejvíce slov cizího původu z ruštiny, arabštiny a karibského jazyka taino. Z ruštiny byla slova přejata v obrození za účelem ukotvení češtiny jako bohatého jazyka mezi ostatními slovanskými jazyky. Arabština dala češtině slova týkající se vesmíru proto, že se v ní rozvíjelo vědecké poznání i v době, kdy pro to v Evropě nebyly podmínky, a jazyk taino je typickým příkladem přejímání slov týkajících se jevů počasí typických pro oblast, kde se tímto jazykem mluví. Vidíme tedy také, že na přejímání slov z cizích jazyků měl vliv také rozvoj cestování.

Nejčastějšími zprostředkujícími jazyky při přejímání slov byla němčina a latina. Přes němčinu čeština lexémy přejímala díky geografické poloze a také díky staletému propojení česky a německy mluvící společnosti. Ani status latiny jako jednoho z nejvýznamnějších zprostředkujících jazyků není překvapivý; je

způsoben tím, že latina byla po dlouhou dobu výsadním jazykem vědy a mnoho slov přejatých právě přes latinu patří mezi odborné termíny.

Slova z daného sémantického okruhu jsou rozmanitá, a to jak svým původem, tak dobou, kdy se v češtině začala užívat. Díky tomu jsme na této skupině mohli pozorovat, jak spolu souvisí jazyk a vývoj společnosti. Na jejich rozmanitosti jsme také viděli, jak se k výkladům různých slov staví jednotlivé etymologické slovníky, a mohli jsme je tak charakterizovat.

7 Anotace

Autor: Lenka Hlaváčová

Katedra a fakulta: Katedra bohemistiky, Filozofická fakulta

Název diplomové práce: Etymologie slov ze sémantického okruhu vesmír, nebeská tělesa, počasí

Vedoucí diplomové práce: doc. Mgr. Miroslav Vepřek, Ph.D.

Počet znaků: 81 154

Počet příloh: 1

Počet titulů použité literatury: 17

Klíčová slova: etymologie, vesmír, nebeská tělesa, počasí, Jiří Rejzek, Václav Machek, Josef Holub, Stanislav Lyr, František Kopečný

Anotace: Tato bakalářská práce se zabývá etymologií slov ze sémantického okruhu vesmír, nebeská tělesa a počasí v češtině. Jejím cílem je charakterizovat tato slova podle jejich původu, rozčlenit je do skupin a tyto skupiny poté popsat. Ukazuje také vztah mezi vývojem slovní zásoby a společnosti. Tato práce také charakterizuje čtyři etymologické slovníky češtiny a etymologický slovník staroslověnštiny a srovnává je.

8 Resumé

This bachelor's thesis deals with etymology of words of the semantic field universe, celestial bodies and weather in Czech language. Its goal is to classify these words according to their origin, characterize these groups and describe common features within them. The two main groups of words are words of the foreign origin and words of the Czech origin. Loan words are then divided according to languages in which they originated and according to languages through which they were brought into Czech. Reasons for these loans are explained. Words of home origin are divided according to their relation to other Slavonic languages. This thesis also shows the relationship between the developments in lexicon and in society.

Another part of this thesis characterizes four etymological dictionaries of Czech language and an etymological dictionary of Old Church Slavonic, from which the basic information about the words was taken, and compares them. The description is both general and also in relation to the semantic field with which this thesis deals.

Key words: etymology, universe, celestial bodies, weather, Jiří Rejzek, Václav Machek, Josef Holub, Stanislav Lyr, František Kopečný

9 Seznam zkratek

angl.	anglický, angličtina
apod.	a podobně
arab.	arabský, arabština
armén.	arménský, arménština
atd.	a tak dále
csl.	církevněslovanský, církevní slovanština
čes.	český, čeština
čín.	čínský, čínština
ESJS	Etymologický slovník jazyka staroslověnského
gót.	gótský, gótština
chor.	chorvatský, chorvatština
ide.	indoevropský, indoevropština
ilyr.	ilyrský, ilyrština
lat.	latinský, latina
lit.	litevský, litevština
lot.	lotyšský, lotyšština
mj.	mimo jiné
např.	například
něm.	německý, němčina
niz.	nizozemský, nizozemština

nor.	norský, norština
pozdnělat.	pozdnělatinský
psl.	praslovanský, praslovanština
příp.	případně
rus.	ruský, ruština
řec.	řecký, řečtina
slovin.	slovinský, slovinština
srb.	srbský, srbština
stč.	staročeský, stará čeština
stind.	staroindický, staroindičtina
stisl.	staroislandský, staroislandština
stsl.	staroslověnský, staroslověnština
subst.	substantivum
špan.	španělský, španělština
tj.	to je
tzv.	tak zvaný

10 Seznam použité literatury

Etymologické slovníky

1. Holub, J. – Kopečný, F.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Státní nakladatelství učebnic v Praze, Praha 1952.
2. Holub, J. – Lyer, S.: *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1978.
3. Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia, Praha 1968.
4. Rejzek, J.: *Český etymologický slovník*. Leda, Voznice 2001.
5. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Díl 1-5. Havlová, E. (ed.) Academia, Praha 1989-1995.
6. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Díl 6. Havlová, E. – Erhart, A. (eds.) Academia, Praha 1996.
7. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Díl 7-12. Erhart, A. (ed.) Academia, Praha 1997-2004.
8. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Díl 13-14. Janyšková. I. (ed.) Academia, Praha 2006-2008.
9. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Díl 15. Janyšková. I. (ed.) Tribun EU, Brno 2010.

Další odborná literatura

10. Barandovská-Frank, V.: *Latina jako mezinárodní jazyk*. KAVA-PECH, Dobřichovice 1995.
11. Couperová, H. – Henbest, N.: *Dějiny astronomie*. Knižní klub, Praha 2009.
12. Erhart, A. – Večerka, R.: *Úvod do etymologie*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1981.

13. Havlová, E.: Etymologická lexikografie. In: Čermák, F. – Blatná, R. (eds.): *Manuál lexikografie*. Nakladatelství H&H, Jinočany 1995, s. 211–229.
14. Horálek, K.: *Úvod do studia slovanských jazyků*. Nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1962.
15. Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Lidové noviny, Praha 2002.
16. Lamprecht, A. et al.: *Historická mluvnice češtiny*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1986.
17. Roth, G. D.: *Malá encyklopedie počasí*. Knižní klub, Praha, 2000.
18. Šmilauer, V.: *Nauka o českém jazyku*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1972.
19. Šmilauer, V.: Ruské vlivy na češtinu. *Naše řeč* [online]. 1941, roč. 25, č. 3 [citováno 26. 3. 2013]. Dostupné z WWW: <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=3571>>.
20. Večerka, R. et al.: *K pramenům slov. Uvedení do etymologie*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2006.
21. Večerka, R.: *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2006.

Příloha: Seznam analyzovaných slov

aero-	halo
asteroid	horizont
astrální	hrom, hřmět, hřmít
astro-	hurikán
astrologie	hvězda
astronaut	chlad
astronomie	jinovatka, jíní
atmosféra	kaluž
bláto	kapat
blesk	klima
blýskat (se)	kometa
bouřit	konstelace
děšť	kosmo-
dout	kosmologie
duha	kosmonaut
ekliptika	kosmos
éter	krápat
firn	kroupa
galaxie	kvazar
geo-	lavina

led	observatoř
liják, lít	obzor
louže	okluze
luna, lunární	opar
makrokosmos	orbitální
meluzína	orkán
měsíc	paprsek
meteor	pasát
meteorologie	planeta
mha, mlha	plískanice
moknout	počasí
monzun	podnebí
mrak	praštět
mráz	pršet
mrholit	rampouch
mrznout	rosa
nadir	sféra
nebe	sibérie
oblak	slunce
obleva	smršť
obloha	sněžit, sníh

solární	závěj
stratosféra	země
suchý	zenit
svět	zima
svítit	žhnout
sychravý	
tajfun	
tát	
temperatura	
teplý	
tornádo	
uragán	
vánice, vanout, vát	
vedro	
vesmír	
vichr	
vír	
vítr	
vločka	
voda	
vzduch	